

Appartementsgebouwen

uit het
interbellum

BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK GEWEST

43

Appartements- gebouwen

uit het interbellum

Pauline van Dijk

Redactie en iconografische opzoekingen
Pauline van Dijk

Begeleidingscomité
Christine Rouffin, Cyrille Segers
Kabinet van staatssecretaris Emir Kir
Harry Lelièvre en Dominique Pauchet
Directie Monumenten en Landschappen

Coördinatie
Dominique Pauchet
Directie Monumenten en Landschappen

Nalezing
Ludo Gobin en Harry Lelièvre
Directie Monumenten en Landschappen

Illustraties

b = boven, m = midden, o = onder, r = rechts, l = links

Archief Koninklijk Paleis: 4; Archief Otis: 13(l); © Archives d'Architecture Moderne: 6(r), 11(l), 15, 16, 22(b), 26(b,r), 28(b), 31(b,l), 40,41; Archief Schindler: 13(r); Bâtir: 1, 11(r), 26(o); © Brussels Hoofdstedelijk Gewest, foto's Bastin-Evrard: 25(o,r), 34(r); Clarté: 30; © Directie Monumenten en Landschappen: 8, 9, 10; Foto's Pauline van Dijk: 7(o), 20(o,r), 21(l), 26(b,l), 28(o), 31(b,r), 32, 33(l), 37(b), 39, 42; Gebruwo: 6(l); Gemeentearchief Elsene: 21(l), 25(b); Gemeentearchief Ukkel: 33(r); L'appartement d'aujourd'hui: 46; La Technique des travaux: 2, 23, 24(l), 29(o), 34(l); Le Document: 37(o), 38; Messages à la Nation: 14(o), 18(o), 19, 20(m), 20(o,l), 44; Stadsarchief Brussel: 3, 5, 7(b); Verzameling Pauline van Dijk: 12, 22(o), 24(r), 25(b-o,l).

Grafische vormgeving: La Page - Fotozetwerk en druk: Enschedé | Van Muysewinkel - Distributie: Altera Diffusion

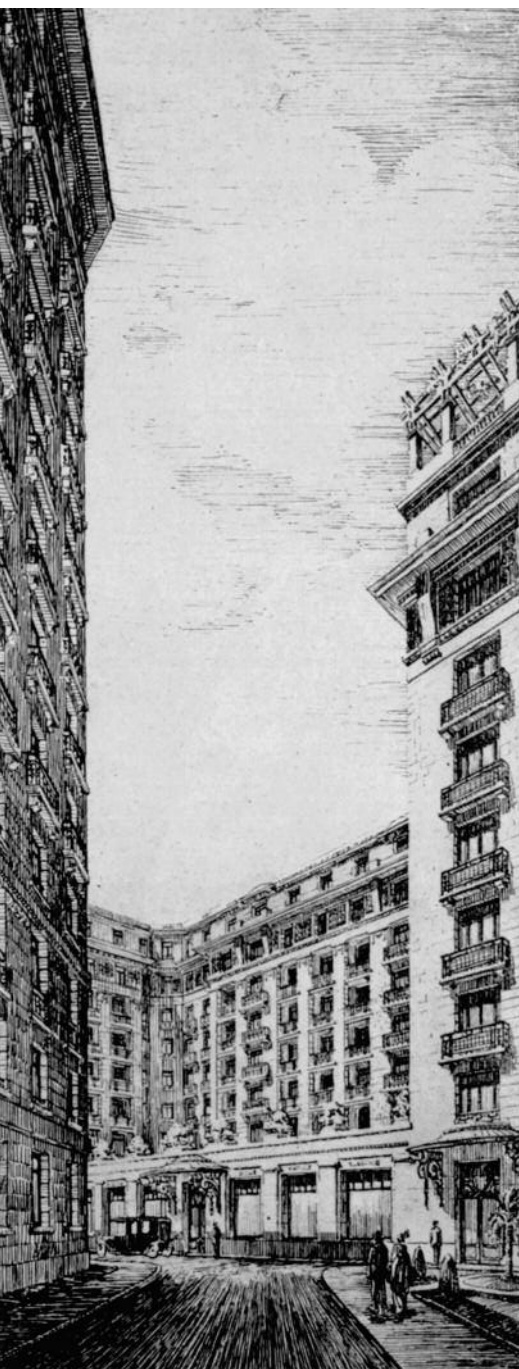
© Verantwoordelijke uitgever: Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest,
directie Monumenten en Landschappen, Patrick Crahay, directeur
CCN – Vooruitgangstraat 80 - 1035 Brussel - Tel. 0800/13680

GEDRUKT IN BELGIË

WETTELIJK DÉPÔT: D/2006/6860/019 - ISBN: 2-930457-10-4

EEN MOEIZAME START	3
HET INTERBELLUM: EEN PERIODE VAN UITERSTEN	8
SOCIALE WONINGBOUW	15
ONDER EEN DAK	18
Collectieve luxe als antwoord op schaarste en woningnood	
RESIDENCE PALACE	22
HET APPARTEMENT WINT TERREIN	26
HET MODERNISME	28
SNELLE SERIEPRODUCTIE	34
EEN GROTE VERSCHIEDENHEID	37
HET IDEALE APPARTEMENT	44

In de roerige periode tussen beide wereldoorlogen worden er in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest bijzonder veel appartementsgebouwen gerealiseerd. De Brusselaar, die van oudsher een voorkeur heeft voor de individuele woning, staat aan het begin van het interbellum nog huiverig tegenover het wonen onder één dak. Als gevolg van de economische, technische en maatschappelijke ontwikkelingen en door toedoen van een aantal belangrijke sleutelfiguren en -organisaties wordt het appartement voor alle lagen van de bevolking een aanvaarde en geapprecieerde woonvorm.

Deze ommekeer in de waardering voor deze manier van wonen heeft een grote impact op het aanzien van de stad. Waar voor de Eerste Wereldoorlog op grote schaal herenhuizen werden gebouwd, verrijzen er na 1918 voornamelijk appartementsgebouwen in een grote verscheidenheid.

Vanwege de grote verscheidenheid is het niet mogelijk om te spreken over 'het interbellum appartementsgebouw'. Zo varieert het appartementsgebouw van kleinschalige opbrengstpanden met drie of vier verdiepingen tot hoogbouw met achttien verdiepingen. De uitvoering loopt uiteen van gebouwen met alle mogelijke luxe en comfort tot gebouwen met eenvoudige sociale appartementen. Bovendien hebben sommige gebouwen meerdere functies waarbij kantoren, winkels of andere functies zoals een theater worden gecombineerd met appartementen. Ook zijn verschillende stijlen toegepast: variërend van de Beaux-Arts appartementsgebouwen en de door de art deco geïnspireerde realisaties enkele jaren later, tot de modernistische gebouwen die vooral aan het eind van het interbellum tot stand komen.

De meest in het oog springende ontwikkelingen, initiatieven en stromingen van de appartementsbouw tijdens het interbellum komen in deze publicatie aan bod.

Een moeizame start

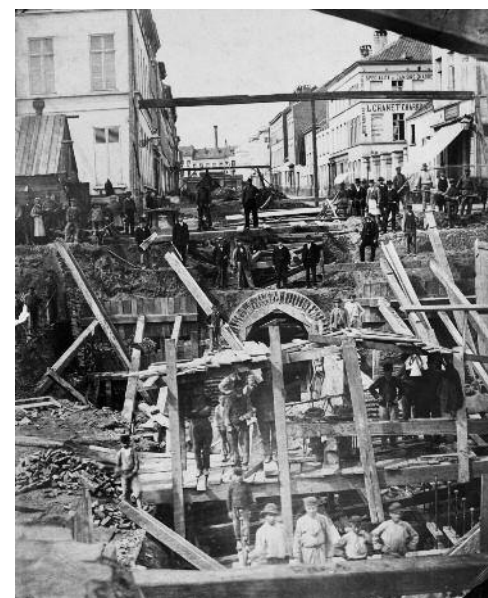
Van kleine en dichtbevolkte stad tot uitgestrekte metropool

Brussel is tot in de tweede helft van de 19de eeuw een kleine en dichtbevolkte stad. Met honderdduizend inwoners, krotwoningen, smalle straatjes en de Zenne die als een open riool door de stad kronkelt, heeft het nog een bijna middeleeuws aanzien. Mede door inspanningen van burgemeester Jules Anspach en van 'koning-stedenbouwer' Leopold II ondergaat de stad vanaf het midden van de 19de eeuw tot aan de Eerste Wereldoorlog een ware stedenbouwkundige metamorfose. Grote projecten zoals het Justitiepaleis, de Beurs en het Museum voor Schone Kunsten worden gerealiseerd. Geïnspireerd door Haussmanns werk in Parijs wordt de Zenne overweld en worden de kronkelige straatjes in het centrum vervangen door brede lanen. Bovendien wordt de stad uitgebreid naar het ontwerp van Victor Besme. Zijn plan omvat een tweede ring van lanen rond de stad die de randgemeenten met elkaar verbindt en die de grenzen aangeeft van een toekomstig groot-Brussel. Veel mensen

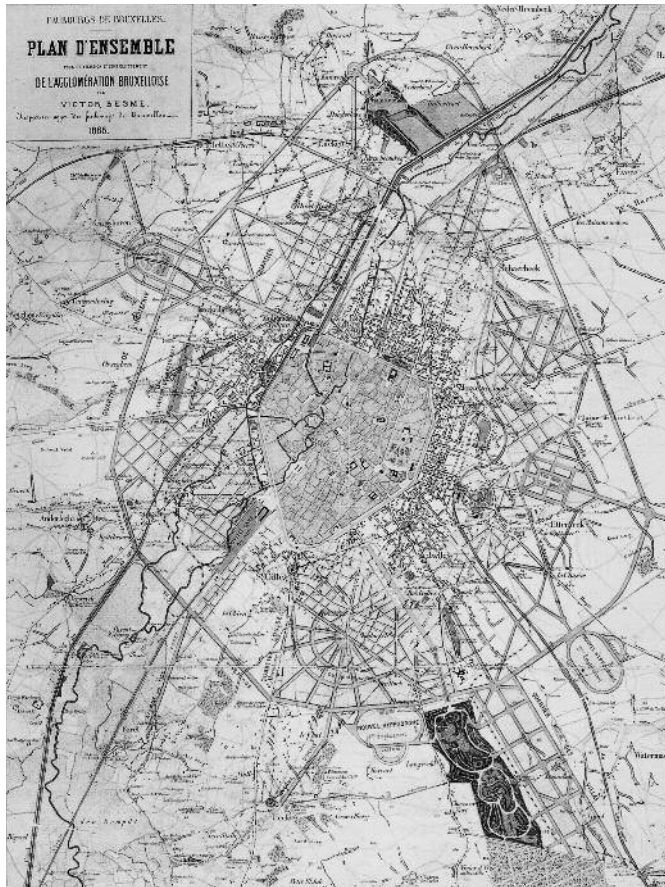
De Brusselse binnenstad in de 19de eeuw.

De overwelving van de Zenne.

Linkerpagina:
Presentatietekening *Résidence Palace*,
1925.

Titelpagina:
Hal van *Les Pavillons Français*.

Het stedenbouwkundige plan van Victor Besme, 1866.

trekken weg uit de zo volle binnenstad en vestigen zich in nieuwe herenhuizen in deze 19de-eeuwse uitbreidingswijken.

Een moeizame start

De eerste appartementsgebouwen verrijzen vanaf de jaren 1870 langs de grote centrale lanen die na de overvelving van de Zenne zijn aangelegd. Dit zijn monumentale appartementsgebouwen met handelsruimten op de benedenverdieping. De stad stimuleert dergelijke projecten door geschikte terreinen beschikbaar te stellen. Tevens worden projectontwikkelaars met gunstige financiële voorwaarden gestimuleerd om in dergelijke projecten te investeren. Bovendien schrijft de stad gevelwedstrijden uit om zich te verzekeren van de

allure van een grootstad. Een aantal gebouwen valt in de prijzen waaronder een ontwerp van Henri Maquet op de hoek van de Bisschopsstraat en het Brouckèreplein en het hoekgebouw aan de Noordlaan, de huidige Adolphe Maxlaan, ontworpen door A. Vanderheggen.

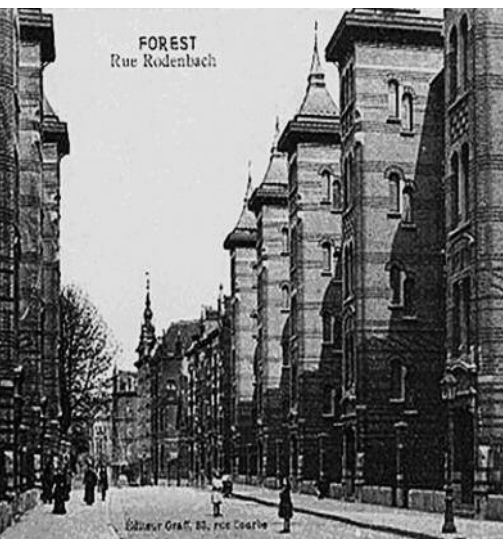
Op deze manier wordt er binnen een tijdsbestek van enkele jaren een groot aantal appartementsgebouwen opgericht in de buurt van de Beurs, langs de huidige Adolphe Maxlaan, het Brouckèreplein en de Anspachlaan. Het merendeel van deze gebouwen, een zestigtal, wordt opgetrokken door de Franse projectontwikkelaar Jean-Baptiste Mosnier.

Alle goede bedoelingen ten spijt betekent deze ontwikkeling, in tegenstelling tot in Parijs waar appartementsgebouwen in die periode erg in trek zijn, allesbehalve een succesvolle start voor de appartementsbouw in Brussel. Wonen in een appartementsgebouw is voor de meeste Brusselaars een huiveringwekkende gedachte en samenleven onder één dak wordt in de eerste plaats geassocieerd met armoedige toestanden en opeengepakte families.

Op de plaats van Henri Maquets opbrengstgebouw staat inmiddels de administratieve toren van de Stad Brussel.

Hoekgebouw aan de Adolphe Maxlaan ontworpen door A. Vanderheggen, 1877.

Arbeiderswoningen, Marconistraat, Vorst, 1903. Architecten: Léon Govaerts, Emile Hellemans en Henri Jacobs.

Sociale woningbouwcomplex Cité Hellemans, tussen de Hoogstraat en Blaasstraat, Brussel, 1906. Architect. Emile Hellemans.

Bovendien zijn de Brusselse gebouwen eenvoudiger uitgevoerd dan de Franse en voldoen ze qua comfort niet aan de verwachtingen van de burgerij, die gewend is aan de ruimte en privacy van het herenhuis of eengezinswoning. Gevolg van deze tegenvallende belangstelling is dat een groot deel van de juist opgerichte gebouwen onverkocht blijft.

Ondanks dit debacle wordt dit bouwtype in Brussel niet geheel opgegeven. Zo zijn er in de vroeg 20ste-eeuwse wijken veel, vaak kleine, opbrengsthuisen en appartementsgebouwen te vinden. Deze zijn echter niet direct als zodanig herkenbaar in het stadsbeeld. Met drie tot vier bouwlagen hebben ze dezelfde bouwhoogte als de aanpalende woningen en ook stilistisch zijn deze kleinschalige gebouwen vergelijkbaar met de omliggende herenhuisen, zij het dat ze vaak wat eenvoudiger zijn uitgevoerd. Dergelijke gebouwen bevinden zich dikwijls op hoeken. Veel laat 19de en vroeg 20ste-eeuwse wijken zijn immers opgezet volgens een raster met gesloten huizenblokken. De hoekpercelen, waar het niet mogelijk is een tuin aan te leggen, zijn minder interessant om een herenhuis op te bouwen, maar lenen zich uitstekend voor het optrekken van opbrengsthuisen. Er is een belangrijk verschil tussen opbrengsthuisen en appartementsgebouwen. In de opbrengsthuisen worden vaak aparte kamers verhuurd en worden sanitaire voorzieningen met andere bewoners gedeeld, terwijl in de

appartementsgebouwen elk appartement beschikt over sanitair. Hier worden de gezamenlijke ingang en traphal en in enkele gevallen voorzieningen zoals wasruimtes gedeeld.

Rond de eeuwwisseling komen de eerste belangrijke collectieve sociale huisvestingsprojecten tot stand. Vroege voorbeelden zijn de appartementsgebouwen aan de Marconistraat in Vorst uit 1903 en *Les Anciennes Habitations* of *Cité Hellemans* tussen de Blaasstraat en de Hoogstraat in de Marollen uit 1906. Deze sociale appartementen zijn zeer eenvoudig en doelmatig van opzet en bestaan uit verschillende vertrekken waar koken, slapen en sanitair van elkaar zijn gescheiden. Daarmee zijn ze een duidelijke verbetering ten opzichte van de bestaande situatie waar hele gezinnen samenwonen in een ruimte.

Collectief wonen wordt in veel gevallen nog geassocieerd met een in die tijd nog veel voorkomende situatie waarbij arme gezinnen samen een huis delen. Elk gezin woont in één kamer waarin wordt gekookt, gegeten en geslapen. Foto, ca 1916.

Paul Vizzavona, Lombardstraat 30-32, Brussel, 1909. Appartementsgebouw met winkels.

De Brusselse architecten en de burgerij hebben tot aan de Eerste Wereldoorlog maar weinig belangstelling en waardering voor het appartementsgebouw. Om die reden worden er maar op beperkte schaal meer comfortabele appartementsgebouwen gebouwd, zoals enkele Frans aandoende Beaux-Arts gebouwen en enkele art nouveau panden. Dit gebrek aan interesse vanwege de burgerij is opvallend, aangezien het door de (bouw)technische ontwikkelingen op dat moment immers al goed mogelijk is om appartementsgebouwen te realiseren die voldoen aan alle comforteisen. Het zal echter nog tot na de Eerste Wereldoorlog duren alvorens er een kentering optreedt en het appartementsgebouw hier op grote schaal zijn opgang doet.

Het interbellum: een periode van uitersten

Schaarste en overvloed

Het tijdvak tussen de twee wereldoorlogen is een opmerkelijke periode van uitersten. De eerste jaren na de Eerste Wereldoorlog worden gekenmerkt door een grote schaarste van goederen, woningen en personeel en een ontwrichting van het maatschappelijk evenwicht. Het economisch herstel verloopt moeizaam, de industriële productie is ingestort, de inflatie is groot en de Duitse herstelbetalingen vallen tegen. Na 1925 komt er een kentering. Door de devaluatie van de Belgische frank krijgen de handel en industrie nieuwe impulsen en op verschillende fronten begint een ware inhaalslag. De economie bloeit op en er ontstaat een sfeer van overvloed, waarin door de elite uitbundig wordt geleefd, gependereerd en gefeest. Men wil zich vermaken en verpozen om alle gruwelen van de voorbije jaren te vergeten. Bovendien maken technische verworvenheden het leven aangenamer en is het vertrouwen in de toekomst groot.

Deze jaren van weelde, *les années folles* of *the roaring twenties*, waarin de luxe en overdaad niet lijken op te kunnen, komen in 1929 tot een abrupt

einde door de grote beurskrach. Na de krach volgt een aantal zware crisisjaren. Pas in de loop van de jaren dertig krabbelt de economie weer uit het dal, totdat de Tweede Wereldoorlog ook aan deze opleving een einde maakt.

Een nijpend tekort aan woningen

De periode van schaarste in de jaren vlak na de Eerste Wereldoorlog heeft ook een grote invloed op het woningbestand in Brussel. Gedurende de laatste tien jaar voor de oorlog worden er jaarlijks nog gemiddeld 2500 nieuwe herenhuizen en rijwoningen gebouwd. Het uitbreken van de oorlog maakt echter abrupt een eind aan deze bouwwoede en vanaf 1914 bestaat er een complete bouwstop die tot het begin van de jaren twintig zal duren. Hoewel de stad geen

directe oorlogsschade heeft, bestaat er door de bevolkingsgroei en door de toeloop van mensen uit de verwoeste gebieden een grote behoefte aan woningen.

Goede bouwmaterialen zijn echter schaars in deze periode en de bouwrijzen liggen hoog. Zelfs al zou jaarlijks hetzelfde aantal huizen worden gebouwd als voor de oorlog, dan zou nog het onmogelijk zijn om het woningtekort uitsluitend met particuliere initiatieven aan te vullen. Er moet een oplossing komen: het appartementsgebouw biedt uitkomst.

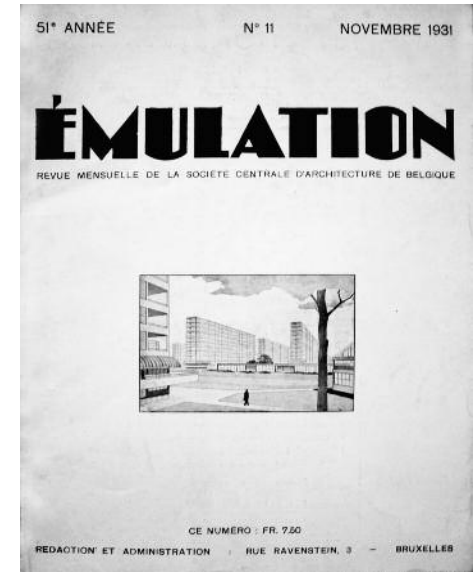
Buitenlandse invloeden

Ondanks de bouwstop tijdens de Eerste Wereldoorlog zitten de Belgische architecten in deze periode zeker niet stil. Een aantal van hen brengt de oorlogsjaren in het buitenland door, waar ze in aanraking komen met verschillende bewegingen die zich geestdriftig met de steden- en woningbouw bezighouden. Zo zoeken onder andere Jean-Jules Eggericx en Raphael Verwilghen hun toevlucht in Engeland, waar ze de *Garden City Movement* leren kennen. Deze architecten kijken ondertussen al vooruit naar de naoorlogse periode zoals blijkt uit het feit dat er al tijdens de oorlog, in 1915, in Londen een conferentie wordt georganiseerd door de *International Town Planning and Garden Cities Association* waar de wederopbouw van de verwoeste Belgische steden op het programma staat.

Anderen brengen de oorlog in Nederland door, onder hen bevinden zich Huib Hoste, Louis Van der Swaelmen en Louis Herman de Koninck. De eerste twee stichten samen met de Nederlandse architecten H.P. Berlage en P.H. Cuypers het *Nederlands-Belgisch Comité voor Gemeenschapskunst* dat zich eveneens richt op de wederopbouw van België. In Nederland komen Belgische architecten in aanraking met werk van collega's als J.M. van der Mey, M. De Klerk en P. Kramer. Zij realiseren in die jaren in Amsterdam woningbouwcomplexen in de stijl van de *Amsterdamse School*, een expressionistische baksteenarchitectuur die wordt gekenmerkt door de toepassing van (donkerkleurige) baksteen in verschillende metselverbanden, pannendaken

Omslag van *La Technique des Travaux*.

Omslag van *Émulation*.

en decoratief smeedijzer en beeldhouwwerk. Ook maken ze kennis met werk van architecten zoals J. Duiker en J.A. Brinkman en L.C. Van der Vlugt die zich bezighouden met het *Nieuwe Bouwen* dat voornamelijk wordt gekenmerkt door het gebruik van nieuwe bouwmaterialen en constructiemethoden zoals het staalskelet en gewapend beton, toegepast in open constructies met grote raampartijen met fijn geprofileerd stalen schrijnwerk in ontwerpen waarbij de functie bepalend is voor de vorm. De meest moderne architecten zoals H. Hoste en L.H. De Koninck sluiten aan bij het gedachtegoed van *De Stijl*, zoals dat door architecten als T. Van Doesburg, G. Rietveld en J.J.P. Oud werd uitgedragen en waarbij geometrische vlakken in sterke horizontalen en verticalen de overhand hebben en het kleurgebruik beperkt wordt tot primaire kleuren.

Het architectuurklimaat

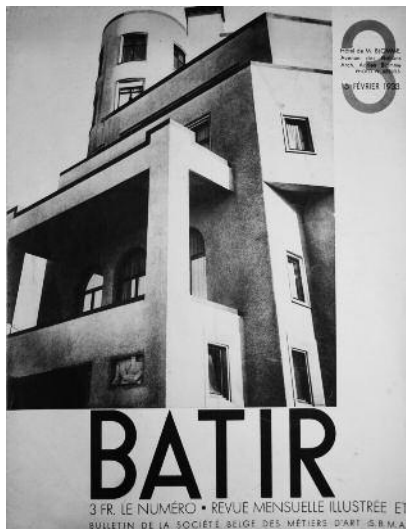
Vanaf het einde van de Eerste Wereldoorlog wordt de Belgische architectuurwereld gekenmerkt door een enorme gedrevenheid het land weer op te bouwen en na de moeilijke oorlogsjaren staan de architecten te popelen om eindelijk weer iets te verwezenlijken. Deze geestdrift komt onder meer tot uiting in de uitgave van een groot aantal architectuur- en kunsttijdschriften, waarin de verschillende ideeën over architectuur en stedenbouw uitvoerig worden bespro-

ken. Tijdschriften zoals *Au volant*, *La Cité*, *7 Arts*, *Le Document* en *Opbouwen* zien het levenslicht en geven een weerslag van de sterk uiteenlopende denkbelden van de verschillende architecten.

Een deel van hen is nog aanhanger van de vooroorlogse tradities van het eclecticisme en de Beaux-Arts. Deze worden gekenmerkt door de combinatie van verschillende stijlen, de toepassing van classicistische motieven, guirlandes, bas reliëfs, mansardedaken en de gevels in pleisterwerk of baksteen met banden in stucwerk. Anderen houden nog vast aan de art nouveau met de overbekende gestileerde zweefslagmotieven en de decoratieve toepassing van bouw materiaal zoals glas, ijzer en geglaazuurde baksteen.

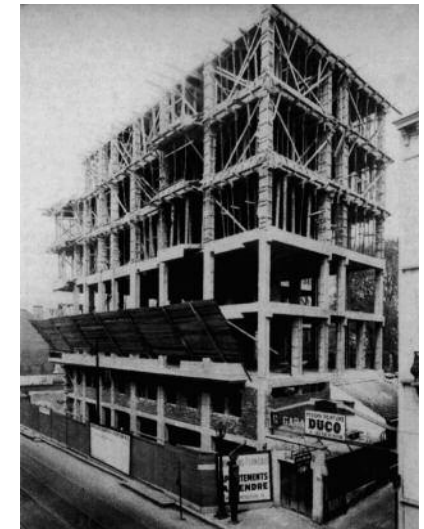
Twee architectuurstijlen zijn echter bepalend in het interbellum. Enerzijds is er de modieuze art deco, die zijn naam ontleent aan de *Exposition des Arts Décoratifs et Industriels in Parijs* (1925). De art deco wordt gekenmerkt door getrapte en geometrische vormen en de toepassing van glanzend gepolijst natuursteen, gepolitoerd hout, spiegels, glas en glimmende koperen en chromen details. Deze stijl en met name de Amerikaanse art deco met de typologie van de wolvenkrabber zal gedurende het hele interbellum de overheersende stijl voor de appartementsbouw blijven. Anderzijds is er het vooruitstrevende modernisme met zijn theorieën over de inrichting van de moderne stad en zijn poging om te komen tot een universele vormgeving

Omslagen van *Bâtir*, *La Cité*.

Belastingsproef van de Frankipalen bij de bouw van *Résidence Palace*, ca 1925.

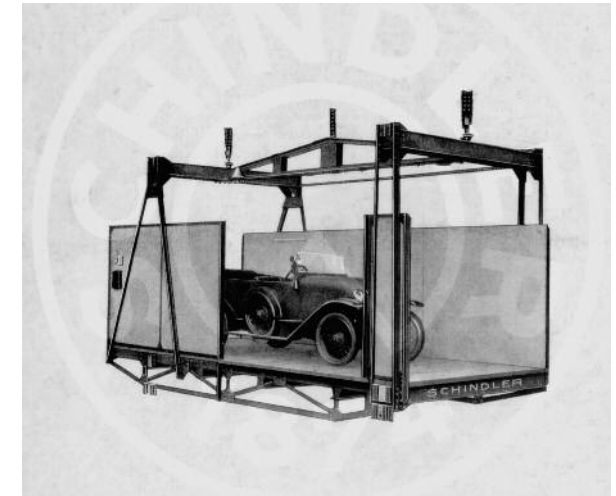
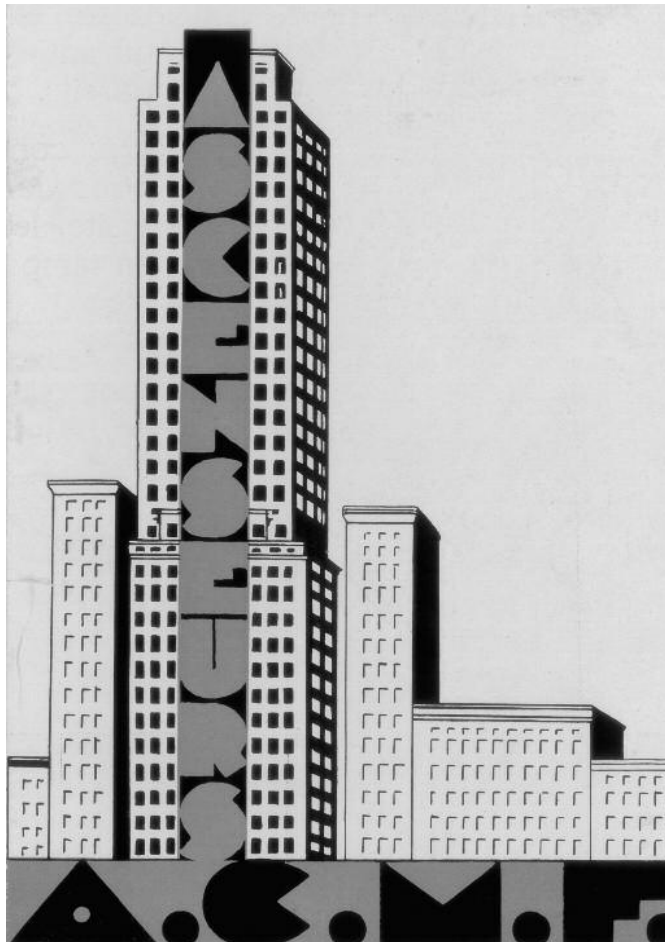
Betonskelet, *Pavillons Français*, ca 1930.

waarbij de functie de vorm bepaalt. Het is echter vooral het streven om seriematig te bouwen met nieuwe bouwmaterialen en technieken, zoals het staalskelet en het gewapend beton, waardoor het modernisme na 1930 een belangrijke rol gaat spelen binnen de appartementsbouw.

Nieuwe technieken, nieuwe mogelijkheden

Binnen de evolutie van het appartementsgebouw spelen de ontwikkeling van het betonskelet en de uitvinding van het staalskelet een cruciale rol. Hierdoor is het immers mogelijk om op een veilige, 'lichte' en efficiënte manier hoogbouw te realiseren. Een dergelijke

Demonstratie veiligheidslift door Elisha Graves Otis in 1853.

Autolift van Schindler.

constructie heeft een goed fundament nodig. Hiervoor worden veelal de zogenoemde Frankipalen toegepast. Deze in de grond gevormde betonnen heipalen zijn een patent van de in 1910 door Edgar Frankignoul opgerichte 'Société des Pieux Arm s Frankignoul'. De Frankipalen zijn een ongekend succes en worden niet alleen in België, maar in geheel Europa veel toegepast.

De uitvinding en ontwikkeling van de personenlift is eveneens van wezenlijk belang binnen de ontwikkeling van de hoogbouw. De personenlift wordt pas in de tweede helft van de 19de eeuw betrouwbaar met de uitvinding van de veiligheidslift door Elisha Graves Otis. Vanaf 1850 bouwt hij al goederenliften die op stoom werken. In 1853 geeft Elisha Graves Otis de eerste demonstratie van zijn veiligheidslift in de *Crystal Palace Exhibition* in New York, waar de nieuwste snufjes op het gebied van kunst en technologie worden getoond. Als bewijs dat de lift geheel veilig was liet hij het touw waaraan de lift hing doorsnijden: de lift stortte echter niet naar beneden, maar bleef hangen aan de veiligheidsrem. In 1878 worden de eerste hydraulische goederen- en personenliften geintroduceerd en tegen het eind van de 19de eeuw wordt een personenlift op de markt gebracht die is aangedreven door een elektromotor met een compactere installatie. Vooral dit laatste type betekent een doorbraak voor de ontwikkeling van het appartementsgebouw. Waar stoomliften alleen in zeer grote gebouwen kunnen worden toegepast,

Zowel in de moderne als de meer traditionele ontwerpen worden moderne elementen toegepast, zoals deze gestandaardiseerde keuken ontworpen door Louis Herman De Koninck. Deze keuken wordt voor het eerst getoond in 1930 tijdens het derde *Congres Internationale de l'Architecture Moderne* in Brussel. De firma Van de Ven produceert hem vervolgens onder de naam *Cubex*.

bestaat nu ook de mogelijkheid om bescheidener appartementsgebouwen te voorzien van een lift.

De lift neemt een belangrijke plaats in binnen een appartementsgebouw. Hierbij speelt niet alleen het praktische aspect een rol. De hal met lift is immers het eerste dat bezoekers zien en dient dan ook als een visitekaartje van een gebouw. De liften van de luxueuze appartementgebouwen zijn daarom over het algemeen voorzien van een verfijnde detaillering met houten lambriseringen, spiegels en glimmend gepoetste koperen liftknopjes en naamplaatjes, die de stijl, status en goede smaak van de bewoners moeten benadrukken.

Een van de grote troeven van de appartementsgebouwen die tijdens het interbellum zijn gebouwd zijn de moderne technische installaties. Technische ontwikkelingen, zoals de centrale verwarming, goede warm en koud water voorzieningen, deugdelijk sanitair en de parlofoon, maken het mogelijk om appartementen van alle gewenste comfort te voorzien. Qua gebruiksgemak zijn de appartementsgebouwen dan ook onvergelijkbaar met de herenhuizen en eengezinswoningen uit die tijd, die voor het grootste deel nog worden verwarmd met kolenkachels en nog niet zijn voorzien van warm stromend water.

Reclame Badkamer.

Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen en Woonvertrekken

In de jaren vlak na de Eerste Wereldoorlog worden in Brussel een groot aantal tentoonstellingen en conferenties georganiseerd waarin het thema van de wederopbouw centraal staat. Uiteraard gaat de aandacht in eerste instantie uit naar de verwoeste gebieden van België.

In de volgende jaren besteedt men ook aandacht aan de 'goedkope volks- of middenklassewoningen' die in Brussel zouden moeten vrijkomen om het hoofd te bieden aan de woningnood. Voor de oorlog worden dergelijke woningen met mondjesmaat gerealiseerd op privé-initiatief of met de steun van de stad. Als in 1919 de *Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen en Woonvertrekken* wordt

opgericht, gaat de overheid structureel bijdragen aan de realisatie van woningen voor de 'behoefte' door de gemeentelijke huisvestingsmaatschappijen, de 'Haarden', goedkope leningen te verschaffen voor bescheiden, maar comfortabele huisvesting. Een deel van de gebouwen die in dit kader wordt opgericht sluiten qua typologie nog aan bij de sociale woningbouw van voor de Eerste Wereldoorlog. Het complex dat Adolphe Puissant in 1921 bouwt in Laken voor de *Lakense Haard*, vertoont met de uitspringende trappenhuisen, de eenvoudige balkons en uitvoering in baksteen met decoratieve metselverbanden, bijvoorbeeld sterke overeenkomsten met de vooroorlogse sociale woningbouw van de *Cité Hellemans*. Gedurende het hele interbellum worden vergelijkbare appartementsgebouwen met sociale woningen gebouwd. Al worden de ontwerpen in de loop der jaren iets minder eenvoudig zoals bijvoorbeeld bij de sociale woningen die Joseph

Adolphe Puissant, G. Schildknechtstraat, Siphonstraat, Laken, 1921.

François Van Meulecom,
Vorstsesteenweg, Sint-Gillis, 1925.

Victor Bourgeois, Samenwerkersplein,
Cité Moderne, Sint-Agatha-Berchem,
1922.

Diongre in 1922 ontwerpt voor *Sint-Gillis Haard* aan de Vorstsesteenweg en de Bosniëstraat. Ook het complex, uitgevoerd in baksteen en imitatie natuursteen met centrale ingangen, trappenhuizen, erkers en winkels op het gelijkvloers, dat François Van Meulecom in 1925 voor dezelfde bouwheer realiseert sluit qua ontwerp meer aan bij de moderne art deco dan bij de vooroorlogse baksteenarchitectuur. Wat betreft indeling en opzet verschillen ze niet veel van de vooroorlogse gebouwen. De trappenhuizen zijn gemeenschappelijk, maar elk appartement is voorzien van een eigen keuken, eigen sanitaire voorzieningen en gescheiden woon- en slaapvertrekken.

De tuinsteden

In de jaren twintig vindt een opvallende verschuiving plaats binnen de sociale woningbouw als de *Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen en Woonvertrekken* ideeën overneemt die architecten als Louis Van der Swaelmen, Jean-Jules Eggericx, Raphael Verwilghen en Victor Bourgeois tijdens de oorlogsjaren in het buitenland hebben opgedaan. Zo wordt onder invloed van de Engelse *Garden City Movement*, voor de sociale huisvesting meer en meer de voorkeur gegeven aan eengezinswoningen in de nieuwe tuinsteden die in de randgemeenten worden gebouwd. Dit is opmerkelijk omdat de burgerij in dezelfde periode in toenemende mate een appartement verkiest boven een woning.

Jean-Jules Eggericx, Hoefijzerplein,
Logis Floréal, 22. Watermaal-Bosvoorde,
1927-1930.

Desondanks worden in de nieuwe tuinsteden niet uitsluitend bescheiden woningen opgetrokken, maar ook enkele appartementsgebouwen die dienen als het centrale punt, het hart, van de wijk. Victor Bourgeois, een van de belangrijkste architecten achter de moderne beweging in België, realiseert in 1922 in de tuinstad met sociale woningen *Cité Moderne* in Sint-Agatha-Berchem een hoekgebouw met appartementen en winkels. Het ontwerp is functioneel en met uitzondering van enkele kleuraccenten zijn er geen decoraties. Het gebouw is uitgevoerd in gewapend beton met geprefabriceerde platen, hetgeen het mogelijk maakt om op een voordelige en vlotte manier te bouwen.

Enkele jaren later, in 1927, gaat de bouw van start van het door Jean-Jules Eggericx ontworpen appartementsgebouw met negen verdiepingen aan het Hoefijzerplein in de tuinstad *Floréal* in Watermaal-Bosvoorde in een baksteenarchitectuur die nauw verwant is met de architectuur van de *Amsterdamse School*. Vlak na de bouw is dit gebouw het mikpunt van kritieken: dergelijke hoogbouw zal de skyline van Brussel ernstig verstoren!

Onder één dak

Collectieve luxe als antwoord op schaarste en woningnood

De SBI adverteert in verschillende kranten.

De Société Belge Immobilière

Na de Eerste Wereldoorlog bestaat er ook bij de burgerij een grote behoefte aan woningen. Een eerste antwoord hierop is de oprichting van de privé ontwikkelingsmaatschappij *Société Belge Immobilière (SBI)* in oktober 1922. Op haar initiatief worden tussen 1922 en 1925 een aanzienlijke hoeveelheid grote appartementsgebouwen in de stad gerealiseerd die zijn bedoeld voor de verkoop. Ondanks de goede bedoelingen van de *SBI* is de burgerij niet meteen enthousiast over het wonen onder één dak. Met name de gedachte om de gemeenschappelijke voorzieningen, zoals de ingang, hal, trappenhuis en liften, te moeten delen met de buurman vormt hierbij voor velen een obstakel. Collectief wonen wordt nog voornamelijk geassocieerd met sociale woningbouw en men ziet het als gezichtsverlies om 'slechts' in een appartement te wonen in plaats van in een eengezinswoning of een statig herenhuis.

Messages à la Nation

Om het tij te keren start de *SBI* met de brochure *Messages à la Nation*, een promotiecampagne gericht op de gegoede burgerij met

het doel hen te interesseren voor zowel dure als goedkopere appartementen. Alle aspecten van het wonen in een appartement komen hierin uitvoerig aan bod.

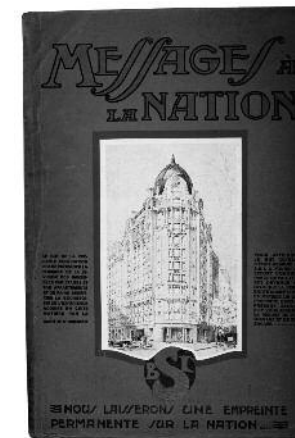
In de eerste plaats worden de economische voordelen belicht. De huurprijzen zijn in tien jaar immers verviervoudigd en ook de bouw- en aanschafprijzen kennen een vergelijkbare stijging, terwijl de inkomsten niet evenredig zijn toegenomen. Wonen in een appartement is veel goedkoper: de aanschafprijs ligt veel lager dan die van een eengezinswoning of herenhuis en ook het delen van voorzieningen scheelt in de kosten. Bovendien wordt erop gewezen dat door de indeling – alles op één verdieping – en door alle technische innovaties, zoals centrale verwarming, warm en koud stromend water, elektriciteit en de parlofoon, minder personeel nodig is dan op dat moment in de herenhuisen gebruikelijk is. Dit is essentieel gezien het tekort aan huishoudelijk personeel en de lonen die een stuk hoger liggen dan in de vooroorlogse jaren.

Naast de economische aspecten worden ook de praktische voordelen bejubeld. Betrouwbare liften, praktische keukens, goede en schone centrale verwarmingssystemen, sanitaire voorzieningen, afvalkokers en andere faciliteiten – zoals gemeenschappelijke ruimtes voor de was en de aanwezigheid van een conciërge – worden uitvoerig beschreven.

Ten slotte speelt de *SBI* ook duidelijk in op de sentimenten van de toekomstige appartementsbewoners. Zo zal een appartement een leven van luxe, comfort en status verschaffen. *“Nos édifices sont des palais modernes qui éclipsent à beaucoup d'égards le château du duc, le manoir du baron de l'ancien régime.”* Bovendien worden de heren gewezen op het feit dat *“grâce à l'appartement”* hun echtgenotes *“...épargnent les heures et les efforts; elles préservent leur santé et leur beauté.”* De dames zullen immers niet afgesloofd zijn van het vele, zware huishoudelijke werk en zullen zich op elk moment elegant kunnen kleden.

Wet met betrekking tot het gemeenschappelijke eigendom van 1924

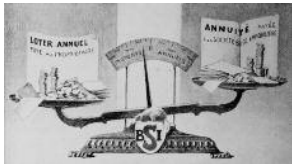
Het wantrouwen waarmee menigeen tegenover het collectief wonen staat heeft niet alleen te maken met het vermeende gebrek aan privacy en het gezichtsverlies om 'maar' in een appartement te wonen.

Messages à la Nation van de SBI, met op het voorblad een geveltekening van het gebouw op de hoek van de Diksmuidelaan en de Sainctelettesquare.

Volgens de SBI zullen dames door al het comfort en alle praktische voorzieningen ten allen tijde hun fijne trekken behouden.

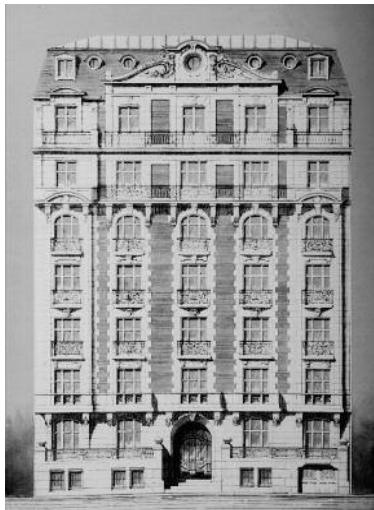

De wet met betrekking tot het gemeenschappelijke eigendom is gepubliceerd in het staatsblad.

Ook de wetgeving omtrent de aansprakelijkheid en de aankoop van een dergelijk gemeenschappelijk eigendom is nog onduidelijk. De wet van 8 juli 1924 met betrekking tot het gemeenschappelijk eigendom, waarin alle juridische en financiële aspecten terzake wettelijk worden vastgelegd, brengt hierin verandering. In deze wet worden aan de eigenaars van een appartement dezelfde rechten verleend als aan huiseigenaars, zoals het verkoop- en het verhuurrecht en de plichten met betrekking tot het goed nabuurschap en de aansprakelijkheid. De wet heeft eveneens betrekking op het bezit van de gemeenschappelijke delen. Verschillende projectontwikkelaars durven het vanaf dat moment aan om in appartementsgebouwen te investeren. Mede door deze wet wordt het mogelijk om een hypotheek te krijgen voor de aanschaf van een appartement, hetgeen tot die tijd voor collectief eigendom niet mogelijk was.

Naar het Franse voorbeeld

Om al haar mooie beloften waar te maken doet de SBI voor haar eerste gebouwen een beroep op Franse architecten die in Parijs al ervaring hebben opgedaan met de realisatie van verschillende appartementsgebouwen. Aan de Diksmuidelaan, het IJzerplein en de Saintelettesquare verrijzen gebouwen van architecten zoals L. Duhayon en M. Julien die niet zouden misstaan aan Hausmanns boulevards in Parijs. Even later trekt de SBI ook Belgische architecten

Een van de vroege SBI realisaties aan de Charleroisesteenweg van de Franse architecten M. Julien en L. Duhayon, 1924.

Een vroeg gebouw van de SBI aan de Molièrelaan, ca. 1925.

aan zoals Camille Damman en Charles De Wys die eerst in samenwerking met hun Franse collega's, en later afzonderlijk, soortgelijke gebouwen realiseren. Aanvankelijk nemen deze in navolging van hun Franse vakbroeders hun toevlucht tot de Beaux-Arts en eclectische stijlen, maar langzamerhand doet ook de art deco zijn intrede in hun werk.

De vroege gebouwen van de SBI zijn herkenbaar aan de combinatie van baksteen en imitatie natuursteen, de mansardedaken, de balustrades en de decoratie met friezen en guirlandes.

Het Ter Kamerenpaleis

Een van de belangrijkste realisaties van de SBI is het *Ter Kamerenpaleis* dat staat op het terrein begrensd door de Emile Duraylaan, de Lied der Sotternieënlaan en de Ter Kamerenlaan. Camille Damman ontwerpt het in 1924 als een ensemble van negen appartementsgebouwen rondom één binnenplaats, waarvan er slechts vijf ook daadwerkelijk worden gebouwd. Het ontwerp is typerend voor de gebouwen van de SBI al wordt het hier niet in een combinatie van baksteen en natuursteen, maar in een combinatie van natuursteen en imitatie natuursteen uitgevoerd. Bovendien voegt Damman hier klassieke elementen toe zoals pilasters en classicistische beelden.

De indeling van het *Ter Kamerenpaleis* is, evenals bij de overige gebouwen van de SBI, nog zeer sterk geënt op de indeling van het herenhuis. De plattegronden van zowel de appartementen als de publieke ruimten zijn zodanig dat de verschillende functies zorgvuldig van elkaar zijn gescheiden. De afzonderlijke trappenhuizen en liften voor de bewoners en het personeel zijn zo georganiseerd dat elk appartement vanuit het personeelsgedeelte kan worden bereikt zonder dat de publieke bewonersgangen en -liften moeten worden gebruikt.

In 1925 wordt de maquette van het *Ter Kamerenpaleis* tentoongesteld op de *Exposition Internationale des Arts Décoratifs et Industriels Modernes* in Parijs. De maquette is helaas niet terug gevonden.

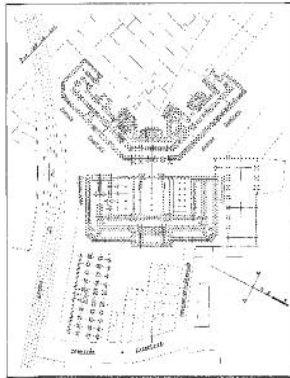
Ter Kamerenpaleis.

Résidence Palace

De buurt rondom het huidige Schumannplein trilt op haar grondvesten als in 1923 de eerste palen worden geslagen voor het prestigieuze project *Résidence Palace* aan de Wetstraat. Dit enorme appartementencomplex – op dat moment het grootste van Europa! – zorgt niet alleen door haar architectuur, maar ook door haar prestige voor een ommekeer in de waardering voor het wonen in een appartement.

Initiatiefnemer is de succesvolle Waalse bankier Lucien Kaisin, die zich na de Eerste Wereldoorlog als projectontwikkelaar op de appartementsbouw stort. Kaisins ideeën worden werkelijkheid in een ontwerp van de hand van de Zwitserse architect Michel Polak. Deze in die tijd in Brussel nog onbekende architect genoot zijn opleiding in Zürich en aan de *Ecole des Beaux-Arts* in Parijs en had voor zijn komst naar Brussel enkele luxe hotels ontworpen in Montreux. Het is dan ook niet verwonderlijk dat *Résidence Palace* meer weg heeft van een luxueus en chic hotel dan van een gebouw met privé appartementen.

Maar liefst 2.458 heipalen 'pieux Franki' zijn nodig om de stabiliteit van het immense gebouwencomplex te garanderen.

RÉSIDENCE PALACE			
APPARTEMENTS	FONDS	COMPLÉMENTS	BASTIONS
TARIF	PRICES	TARIF	TARIF
<p>100 m² de 1000 à 1200 francs par an 120 m² de 1200 à 1400 francs par an 140 m² de 1400 à 1600 francs par an 160 m² de 1600 à 1800 francs par an 180 m² de 1800 à 2000 francs par an 200 m² de 2000 à 2200 francs par an 220 m² de 2200 à 2400 francs par an 240 m² de 2400 à 2600 francs par an 260 m² de 2600 à 2800 francs par an 280 m² de 2800 à 3000 francs par an 300 m² de 3000 à 3200 francs par an 320 m² de 3200 à 3400 francs par an 340 m² de 3400 à 3600 francs par an 360 m² de 3600 à 3800 francs par an 380 m² de 3800 à 4000 francs par an 400 m² de 4000 à 4200 francs par an 420 m² de 4200 à 4400 francs par an 440 m² de 4400 à 4600 francs par an 460 m² de 4600 à 4800 francs par an 480 m² de 4800 à 5000 francs par an 500 m² de 5000 à 5200 francs par an 520 m² de 5200 à 5400 francs par an 540 m² de 5400 à 5600 francs par an 560 m² de 5600 à 5800 francs par an 580 m² de 5800 à 6000 francs par an 600 m² de 6000 à 6200 francs par an 620 m² de 6200 à 6400 francs par an 640 m² de 6400 à 6600 francs par an 660 m² de 6600 à 6800 francs par an 680 m² de 6800 à 7000 francs par an 700 m² de 7000 à 7200 francs par an 720 m² de 7200 à 7400 francs par an 740 m² de 7400 à 7600 francs par an 760 m² de 7600 à 7800 francs par an 780 m² de 7800 à 8000 francs par an 800 m² de 8000 à 8200 francs par an 820 m² de 8200 à 8400 francs par an 840 m² de 8400 à 8600 francs par an 860 m² de 8600 à 8800 francs par an 880 m² de 8800 à 9000 francs par an 900 m² de 9000 à 9200 francs par an 920 m² de 9200 à 9400 francs par an 940 m² de 9400 à 9600 francs par an 960 m² de 9600 à 9800 francs par an 980 m² de 9800 à 10000 francs par an 1000 m² de 10000 à 10200 francs par an 1020 m² de 10200 à 10400 francs par an 1040 m² de 10400 à 10600 francs par an 1060 m² de 10600 à 10800 francs par an 1080 m² de 10800 à 11000 francs par an 1100 m² de 11000 à 11200 francs par an 1120 m² de 11200 à 11400 francs par an 1140 m² de 11400 à 11600 francs par an 1160 m² de 11600 à 11800 francs par an 1180 m² de 11800 à 12000 francs par an 1200 m² de 12000 à 12200 francs par an 1220 m² de 12200 à 12400 francs par an 1240 m² de 12400 à 12600 francs par an 1260 m² de 12600 à 12800 francs par an 1280 m² de 12800 à 13000 francs par an 1300 m² de 13000 à 13200 francs par an 1320 m² de 13200 à 13400 francs par an 1340 m² de 13400 à 13600 francs par an 1360 m² de 13600 à 13800 francs par an 1380 m² de 13800 à 14000 francs par an 1400 m² de 14000 à 14200 francs par an 1420 m² de 14200 à 14400 francs par an 1440 m² de 14400 à 14600 francs par an 1460 m² de 14600 à 14800 francs par an 1480 m² de 14800 à 15000 francs par an 1500 m² de 15000 à 15200 francs par an 1520 m² de 15200 à 15400 francs par an 1540 m² de 15400 à 15600 francs par an 1560 m² de 15600 à 15800 francs par an 1580 m² de 15800 à 16000 francs par an 1600 m² de 16000 à 16200 francs par an 1620 m² de 16200 à 16400 francs par an 1640 m² de 16400 à 16600 francs par an 1660 m² de 16600 à 16800 francs par an 1680 m² de 16800 à 17000 francs par an 1700 m² de 17000 à 17200 francs par an 1720 m² de 17200 à 17400 francs par an 1740 m² de 17400 à 17600 francs par an 1760 m² de 17600 à 17800 francs par an 1780 m² de 17800 à 18000 francs par an 1800 m² de 18000 à 18200 francs par an 1820 m² de 18200 à 18400 francs par an 1840 m² de 18400 à 18600 francs par an 1860 m² de 18600 à 18800 francs par an 1880 m² de 18800 à 19000 francs par an 1900 m² de 19000 à 19200 francs par an 1920 m² de 19200 à 19400 francs par an 1940 m² de 19400 à 19600 francs par an 1960 m² de 19600 à 19800 francs par an 1980 m² de 19800 à 20000 francs par an 2000 m² de 20000 à 20200 francs par an 2020 m² de 20200 à 20400 francs par an 2040 m² de 20400 à 20600 francs par an 2060 m² de 20600 à 20800 francs par an 2080 m² de 20800 à 21000 francs par an 2100 m² de 21000 à 21200 francs par an 2120 m² de 21200 à 21400 francs par an 2140 m² de 21400 à 21600 francs par an 2160 m² de 21600 à 21800 francs par an 2180 m² de 21800 à 22000 francs par an 2200 m² de 22000 à 22200 francs par an 2220 m² de 22200 à 22400 francs par an 2240 m² de 22400 à 22600 francs par an 2260 m² de 22600 à 22800 francs par an 2280 m² de 22800 à 23000 francs par an 2300 m² de 23000 à 23200 francs par an 2320 m² de 23200 à 23400 francs par an 2340 m² de 23400 à 23600 francs par an 2360 m² de 23600 à 23800 francs par an 2380 m² de 23800 à 24000 francs par an 2400 m² de 24000 à 24200 francs par an 2420 m² de 24200 à 24400 francs par an 2440 m² de 24400 à 24600 francs par an 2460 m² de 24600 à 24800 francs par an 2480 m² de 24800 à 25000 francs par an 2500 m² de 25000 à 25200 francs par an 2520 m² de 25200 à 25400 francs par an 2540 m² de 25400 à 25600 francs par an 2560 m² de 25600 à 25800 francs par an 2580 m² de 25800 à 26000 francs par an 2600 m² de 26000 à 26200 francs par an 2620 m² de 26200 à 26400 francs par an 2640 m² de 26400 à 26600 francs par an 2660 m² de 26600 à 26800 francs par an 2680 m² de 26800 à 27000 francs par an 2700 m² de 27000 à 27200 francs par an 2720 m² de 27200 à 27400 francs par an 2740 m² de 27400 à 27600 francs par an 2760 m² de 27600 à 27800 francs par an 2780 m² de 27800 à 28000 francs par an 2800 m² de 28000 à 28200 francs par an 2820 m² de 28200 à 28400 francs par an 2840 m² de 28400 à 28600 francs par an 2860 m² de 28600 à 28800 francs par an 2880 m² de 28800 à 29000 francs par an 2900 m² de 29000 à 29200 francs par an 2920 m² de 29200 à 29400 francs par an 2940 m² de 29400 à 29600 francs par an 2960 m² de 29600 à 29800 francs par an 2980 m² de 29800 à 30000 francs par an 3000 m² de 30000 à 30200 francs par an 3020 m² de 30200 à 30400 francs par an 3040 m² de 30400 à 30600 francs par an 3060 m² de 30600 à 30800 francs par an 3080 m² de 30800 à 31000 francs par an 3100 m² de 31000 à 31200 francs par an 3120 m² de 31200 à 31400 francs par an 3140 m² de 31400 à 31600 francs par an 3160 m² de 31600 à 31800 francs par an 3180 m² de 31800 à 32000 francs par an 3200 m² de 32000 à 32200 francs par an 3220 m² de 32200 à 32400 francs par an 3240 m² de 32400 à 32600 francs par an 3260 m² de 32600 à 32800 francs par an 3280 m² de 32800 à 33000 francs par an 3300 m² de 33000 à 33200 francs par an 3320 m² de 33200 à 33400 francs par an 3340 m² de 33400 à 33600 francs par an 3360 m² de 33600 à 33800 francs par an 3380 m² de 33800 à 34000 francs par an 3400 m² de 34000 à 34200 francs par an 3420 m² de 34200 à 34400 francs par an 3440 m² de 34400 à 34600 francs par an 3460 m² de 34600 à 34800 francs par an 3480 m² de 34800 à 35000 francs par an 3500 m² de 35000 à 35200 francs par an 3520 m² de 35200 à 35400 francs par an 3540 m² de 35400 à 35600 francs par an 3560 m² de 35600 à 35800 francs par an 3580 m² de 35800 à 36000 francs par an 3600 m² de 36000 à 36200 francs par an 3620 m² de 36200 à 36400 francs par an 3640 m² de 36400 à 36600 francs par an 3660 m² de 36600 à 36800 francs par an 3680 m² de 36800 à 37000 francs par an 3700 m² de 37000 à 37200 francs par an 3720 m² de 37200 à 37400 francs par an 3740 m² de 37400 à 37600 francs par an 3760 m² de 37600 à 37800 francs par an 3780 m² de 37800 à 38000 francs par an 3800 m² de 38000 à 38200 francs par an 3820 m² de 38200 à 38400 francs par an 3840 m² de 38400 à 38600 francs par an 3860 m² de 38600 à 38800 francs par an 3880 m² de 38800 à 39000 francs par an 3900 m² de 39000 à 39200 francs par an 3920 m² de 39200 à 39400 francs par an 3940 m² de 39400 à 39600 francs par an 3960 m² de 39600 à 39800 francs par an 3980 m² de 39800 à 40000 francs par an 4000 m² de 40000 à 40200 francs par an 4020 m² de 40200 à 40400 francs par an 4040 m² de 40400 à 40600 francs par an 4060 m² de 40600 à 40800 francs par an 4080 m² de 40800 à 41000 francs par an 4100 m² de 41000 à 41200 francs par an 4120 m² de 41200 à 41400 francs par an 4140 m² de 41400 à 41600 francs par an 4160 m² de 41600 à 41800 francs par an 4180 m² de 41800 à 42000 francs par an 4200 m² de 42000 à 42200 francs par an 4220 m² de 42200 à 42400 francs par an 4240 m² de 42400 à 42600 francs par an 4260 m² de 42600 à 42800 francs par an 4280 m² de 42800 à 43000 francs par an 4300 m² de 43000 à 43200 francs par an 4320 m² de 43200 à 43400 francs par an 4340 m² de 43400 à 43600 francs par an 4360 m² de 43600 à 43800 francs par an 4380 m² de 43800 à 44000 francs par an 4400 m² de 44000 à 44200 francs par an 4420 m² de 44200 à 44400 francs par an 4440 m² de 44400 à 44600 francs par an 4460 m² de 44600 à 44800 francs par an 4480 m² de 44800 à 45000 francs par an 4500 m² de 45000 à 45200 francs par an 4520 m² de 45200 à 45400 francs par an 4540 m² de 45400 à 45600 francs par an 4560 m² de 45600 à 45800 francs par an 4580 m² de 45800 à 46000 francs par an 4600 m² de 46000 à 46200 francs par an 4620 m² de 46200 à 46400 francs par an 4640 m² de 46400 à 46600 francs par an 4660 m² de 46600 à 46800 francs par an 4680 m² de 46800 à 47000 francs par an 4700 m² de 47000 à 47200 francs par an 4720 m² de 47200 à 47400 francs par an 4740 m² de 47400 à 47600 francs par an 4760 m² de 47600 à 47800 francs par an 4780 m² de 47800 à 48000 francs par an 4800 m² de 48000 à 48200 francs par an 4820 m² de 48200 à 48400 francs par an 4840 m² de 48400 à 48600 francs par an 4860 m² de 48600 à 48800 francs par an 4880 m² de 48800 à 49000 francs par an 4900 m² de 49000 à 49200 francs par an 4920 m² de 49200 à 49400 francs par an 4940 m² de 49400 à 49600 francs par an 4960 m² de 49600 à 49800 francs par an 4980 m² de 49800 à 50000 francs par an 5000 m² de 50000 à 50200 francs par an 5020 m² de 50200 à 50400 francs par an 5040 m² de 50400 à 50600 francs par an 5060 m² de 50600 à 50800 francs par an 5080 m² de 50800 à 51000 francs par an 5100 m² de 51000 à 51200 francs par an 5120 m² de 51200 à 51400 francs par an 5140 m² de 51400 à 51600 francs par an 5160 m² de 51600 à 51800 francs par an 5180 m² de 51800 à 52000 francs par an 5200 m² de 52000 à 52200 francs par an 5220 m² de 52200 à 52400 francs par an 5240 m² de 52400 à 52600 francs par an 5260 m² de 52600 à 52800 francs par an 5280 m² de 52800 à 53000 francs par an 5300 m² de 53000 à 53200 francs par an 5320 m² de 53200 à 53400 francs par an 5340 m² de 53400 à 53600 francs par an 5360 m² de 53600 à 53800 francs par an 5380 m² de 53800 à 54000 francs par an 5400 m² de 54000 à 54200 francs par an 5420 m² de 54200 à 54400 francs par an 5440 m² de 54400 à 54600 francs par an 5460 m² de 54600 à 54800 francs par an 5480 m² de 54800 à 55000 francs par an 5500 m² de 55000 à 55200 francs par an 5520 m² de 55200 à 55400 francs par an 5540 m² de 55400 à 55600 francs par an 5560 m² de 55600 à 55800 francs par an 5580 m² de 55800 à 56000 francs par an 5600 m² de 56000 à 56200 francs par an 5620 m² de 56200 à 56400 francs par an 5640 m² de 56400 à 56600 francs par an 5660 m² de 56600 à 56800 francs par an 5680 m² de 56800 à 57000 francs par an 5700 m² de 57000 à 57200 francs par an 5720 m² de 57200 à 57400 francs par an 5740 m² de 57400 à 57600 francs par an 5760 m² de 57600 à 57800 francs par an 5780 m² de 57800 à 58000 francs par an 5800 m² de 58000 à 58200 francs par an 5820 m² de 58200 à 58400 francs par an 5840 m² de 58400 à 58600 francs par an 5860 m² de 58600 à 58800 francs par an 5880 m² de 58800 à 59000 francs par an 5900 m² de 59000 à 59200 francs par an 5920 m² de 59200 à 59400 francs par an 5940 m² de 59400 à 59600 francs par an 5960 m² de 59600 à 59800 francs par an 5980 m² de 59800 à 60000 francs par an 6000 m² de 60000 à 60200 francs par an 6020 m² de 60200 à 60400 francs par an 6040 m² de 60400 à 60600 francs par an 6060 m² de 60600 à 60800 francs par an 6080 m² de 60800 à 61000 francs par an 6100 m² de 61000 à 61200 francs par an 6120 m² de 61200 à 61400 francs par an 6140 m² de 61400 à 61600 francs par an 6160 m² de 61600 à 61800 francs par an 6180 m² de 61800 à 62000 francs par an 6200 m² de 62000 à 62200 francs par an 6220 m² de 62200 à 62400 francs par an 6240 m² de 62400 à 62600 francs par an 6260 m² de 62600 à 62800 francs par an 6280 m² de 62800 à 63000 francs par an 6300 m² de 63000 à 63200 francs par an 6320 m² de 63200 à 63400 francs par an 6340 m² de 63400 à 63600 francs par an 6360 m² de 63600 à 63800 francs par an 6380 m² de 63800 à 64000 francs par an 6400 m² de 64000 à 64200 francs par an 6420 m² de 64200 à 64400 francs par an 6440 m² de 64400 à 64600 francs par an 6460 m² de 64600 à 64800 francs par an 6480 m² de 64800 à 65000 francs par an 6500 m² de 65000 à 65200 francs par an 6520 m² de 65200 à 65400 francs par an 6540 m² de 65400 à 65600 francs par an 6560 m² de 65600 à 65800 francs par an 6580 m² de 65800 à 66000 francs par an 6600 m² de 66000 à 66200 francs par an 6620 m² de 66200 à 66400 francs par an 6640 m² de 66400 à 66600 francs par an 6660 m² de 66600 à 66800 francs par an 6680 m² de 66800 à 67000 francs par an 6700 m² de 67000 à 67200 francs par an 6720 m² de 67200 à 67400 francs par an 6740 m² de 67400 à 67600 francs par an 6760 m² de 67600 à 67800 francs par an 6780 m² de 67800 à 68000 francs par an 6800 m² de 68000 à 68200 francs par an 6820 m² de 68200 à 68400 francs par an 6840 m² de 68400 à 68600 francs par an 6860 m² de 68600 à 68800 francs par an </p>			

Résidence Palace is een wereld op zich met een restaurant, winkels en een kapsalon. Daarnaast zijn er ter ontspanning en vermaak een theater, zwembad en scherm- en gymnastiekzalen.

Presentatietekening *Résidence Palace*.

zijn speciale kokers voor post en afval. Op het gelijkvloers bevinden zich een bank, winkels, garages, een tankstation en een kapsalon. Daarnaast zijn er ter ontspanning en vermaak restaurants, een theater, een zwembad en scherm- en gymnastiekzalen.

Gericht op een internationaal publiek is de prijslijst van *Résidence Palace* in vier talen opgesteld. De prijs voor een gemeubileerd appartement lag tussen de 150 en 200 Belgische franken per dag. Een fortuin! Het dagloon van een gemiddelde arbeider was op dat moment zo'n 30 frank.

Diplomaten, adellijke lieden, bankiers, schrijvers, kunstenaars en oud-kolonialen nemen hun intrek in dit unieke complex. Het idee dat deze elite de voorkeur geeft aan een appartementsgebouw boven een herenhuis, betekent een ommekeer in de beleving van de Brusselse burgerij. Het denkbeeld dat appartementsgebouwen uitsluitend geschikt zijn voor sociale huisvesting en minder gegoeden is mede hierdoor definitief van de baan.

Résidence Palace blijft niet lang als appartementsgebouw in gebruik. De beurskrach van 1929 maakt een einde aan de jaren van overvloed en voor een deel van de bewoners wordt een dergelijke manier van wonen te duur. Voor anderen is deze 'wereld op zich' toch wat te benauwend en zij geven er de voorkeur aan om elders te gaan wonen. *Résidence Palace* blijft slechts tot 1941 in gebruik als woongebouw. Hierna wordt het ingericht als administratief centrum en wordt het eerst door de Duitse bezetters en daarna door verschillende ministeries en diensten gebruikt.

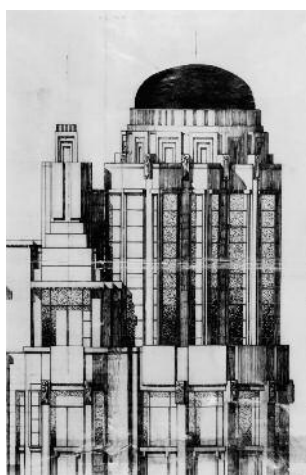
Résidence Palace is inmiddels grondig gewijzigd. Enkele elementen, zoals het zwembad zijn nog vrijwel in oorspronkelijke staat.

Het appartement wint terrein

Antoine Courtens, het Palais de la Folle Chanson, Sterreplein, Elsene, 1920.

Aan het eind van de jaren twintig is het succes van *Résidence Palace* en de toenemende interesse vanuit de burgerij voor de gebouwen van de SBI, een aansporing voor architecten en projectontwikkelaars om zich met de appartementsbouw bezig te gaan houden. Een prestigieus project zoals *Résidence Palace* wordt niet meer geëvenaard. Niettemin zien in de daaropvolgende jaren nog verschillende luxe art deco gebouwen het licht met appartementen voor de gegoede burgerij. Zo ontwerpt Antoine Courtens in 1928 het fraaie art deco gebouw *Palais de la Folle Chanson* aan het Sterreplein in Elsene, dat met de stervormige bekroning de vorm van het plein lijkt te volgen.

Bovengenoemde gebouwen zijn door hun exclusiviteit en luxueuze uitvoering over het algemeen bedoeld voor een select publiek. Na de beurskrach van 1929 worden dergelijke appartementen ook voor hen te duur.

Marcel Peeters, Les Pavillons Français, Notelaarstraat, Schaarbeek, 1930.

Vader en zoon Kaisin, projectontwikkelaars

Onder deze omstandigheden richt Lucien Kaisin, bekend als de man achter de *Résidence Palace*, zich samen met zijn zoon Gérard op de bouw van iets minder luxueuze appartementen met het project voor *Les Pavillons Français* (1930-1934) aan de Notelaarstraat in Schaarbeek. De relatief onbekende architect Marcel Peeters maakt het ontwerp voor dit gebouw, dat wel voorzien is van alle comfort binnen de apparte-

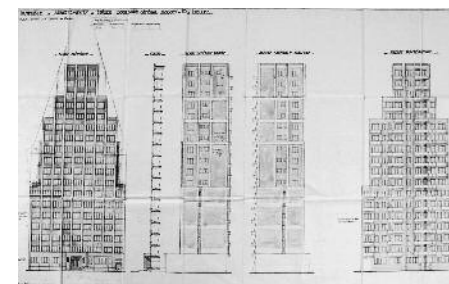
menten, maar waar de luxueuze voorzieningen zoals bij *Résidence Palace* ontbreken. Er is een aantal gemeenschappelijke voorzieningen, bijvoorbeeld een systeem voor de post en het afval en ontvangstkamers op het gelijkvloers. De nadruk ligt op kwaliteit van het appartement zelf en de eigentijdse technische verworvenheden. Zo heeft elk appartement een moderne keuken om zelf in te koken, maar is er geen restaurant voor de bewoners.

Stilistisch laat Peeters zich bij het ontwerp met de getrapte gevelopbouw inspireren door de Noord-Amerikaanse wolkenkrabber. De uitvoering van het interieur met mozaïekvloeren, glanzend houtwerk en fraai uitgewerkte details zoals lampen en deurklinken zijn kenmerkend voor de art deco.

Na het overlijden van Lucien Kaisin neemt Gérard de leiding over van wat de ontwikkelingsmaatschappij *Société des Pavillons Français* is gaan heten. Hiermee zet hij de bouwactiviteiten onverminderd voort en verwezenlijkt hij verschillende appartementsgebouwen in de stad onder meer aan de Waterlooosesteenweg en de Vleurgatsesteenweg. Met hun comfortabele, maar zeker niet overdadige uitvoering, trekken deze appartementen een breder koperspubliek aan.

De *Société des Pavillons Français* blijft tot aan de Tweede Wereldoorlog actief. Halverwege de jaren dertig ontwerpt Marcel Peeters voor haar het *Résidence de la Cambre* aan de Generaal Jacqueslaan te Elsene: de eerste 'echte' Brusselse 'Amerikaanse wolkenkrabber'! De 'wolkenkrabber' telt achttien bouwlagen, maar het is niet zozeer de werkelijke hoogte, als wel de suggestie om ongelimiteerd te kunnen bouwen die een grote indruk maakt op de Brusselse bouwwereld.

Het succes van vader en zoon Kaisin kent al snel navolging: velen zien hun kans schoon om fortuin te maken en binnen afzienbare tijd storten grote en kleine investeerders zich op de appartementsbouw voor de middenklasse en de gegoede burgerij en worden er grote aantallen appartementsgebouwen gerealiseerd.

Résidence de la Cambre, 1938.

Marcel Peeters, *Résidence de la Cambre*, Generaal Jacqueslaan, Elsene, presentatietekening, 1936.

Het modernisme

Louis Herman de Koninck, Waterloosesteenweg, Elsene, 1925, niet gerealiseerd.

Met uitzondering van enkele sociale woningbouwprojecten, zoals de appartementsgebouwen in de tuinvijken *Floréal* en *Cité Moderne*, speelt de moderne beweging in de jaren twintig slechts een bescheiden rol in de appartementsbouw in Brussel.

In 1923 verenigen een aantal moderne architecten en stedenbouwkundigen, onder andere V. Bourgeois, R. Verwilgen,

J.-J. Eggericx, L. H. De Koninck en L. Van der Swaelmen, zich in de *SBUAM, Société Belge des Urbanistes et Architectes Modernes*, met als doel zich in te zetten voor de moderne architectuur. Het modernisme van de *SBUAM* is niet eenduidig, maar kent vele – internationale – invloeden. Variërend van invloeden van de *Amsterdamse school*, het *Nieuwe Bouwen* en Frank Lloyd Wright tot de invloeden van de radicale *De Stijl*.

Voor 1930 ontwerpen de modernistische architecten sporadisch appartementsgebouwen in opdracht van particulieren. Het ontwerp dat L. H. De Koninck in 1925 maakt voor een appartementsgebouw aan de Waterloosesteenweg in Elsene is een uitzondering. Het blijft echter bij een tekening, het gebouw is nooit uitgevoerd. In het ontwerp met de strakke belijning, gevelbehandeling en kleuraccenten zijn *De Stijl* invloeden duidelijk zichtbaar.

Wel worden aan het einde van de jaren twintig hier en daar appartementsgebouwen verwezenlijkt die duidelijk door het modernisme zijn geïnspireerd, bijvoorbeeld het appartementsgebouw met theater 'La Luna', het huidige *Kaaitheater* van Marcel Driesmann, waarvan de bouw in 1929 van start gaat. Met de witgepleisterde gevel, de vensterindeling en de strakke lijnvoering is dit een van de eerste appartementsgebouwen in Brussel waarin zeer duidelijk modernistische elementen zijn toegepast.

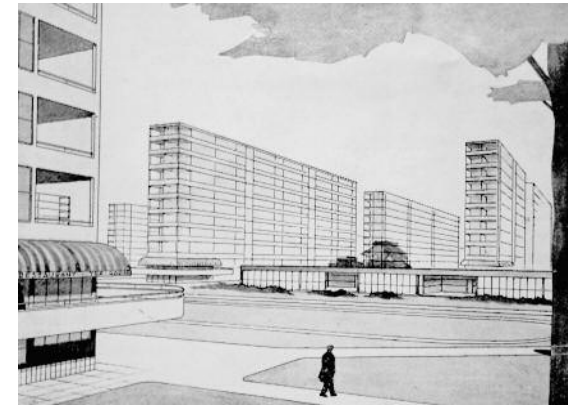

Marcel Driesmann, Theater La Luna, Sainctelettesquare, Brussel, 1920.

'Een gelukkige oplossing voor het woonprobleem'

De inbreng van het modernisme verandert als in 1930 in Brussel het derde *CIAM, Congrès Internationale de l'Architecture Moderne* plaatsvindt. Dit congres wordt telkens in een andere stad georganiseerd en is de ontmoetingsplaats voor de toonaangevende moderne architecten vanuit de hele wereld.

Binnen het centrale thema van het congres '*Rationele manieren van bebouwen*', is de doeltreffendheid van laag-, middelhoog- en hoogbouw het belangrijkste onderwerp. De voornaamste conclusie is dat '*hoogbouw een gelukkige oplossing kan betekenen voor het woonprobleem, zonder daarom de enig aanvaardbare oplossing te zijn*'. Wat betreft de tuinvijken wordt bepaald dat '*deze oplossing helaas tot een versnippering van de woningen moet leiden en tot een ontvolking van bepaalde bewoonde gebieden*'. Hoogbouw vermijdt '*de verstrooiing van de stedelijke elementen*' en verzekert '*de verluchting van de stad*' doordat de bewoning is geconcentreerd en er ruimte is tussen de gebouwen. V. Bourgeois presenteert op dit congres zijn plannen voor *Le Nouveau Bruxelles*, een radicaal project dat bestaat uit tachtig hoogbouwflats.

Op het derde CIAM-congres in 1930 ontvouwt Victor Bourgeois zijn plannen voor een hoogbouwstad met tachtig appartementsgebouwen.

Stanislas Jasinski, Anemoonstraat - Gabriëllestraat, Ukkel, 1932.

Jean-Jules Eggericx en Raphaël Verwilgen, *Résidence Leopold*, De Meeûssquare, Brussel, 1935-1940.

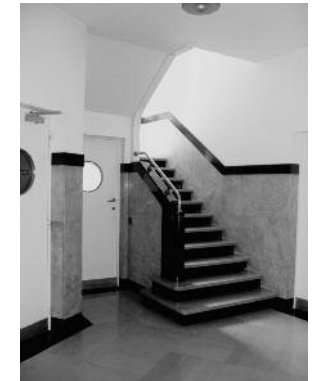
Stanislas Jasinski had het jaar daarvoor een vergelijkbaar project gepresenteerd voor een administratief centrum bestaande uit hoogbouw. Verschillende moderne architecten richten zich vanaf dit moment actief op de appartementsbouw, waarbij de hoogte overigens in het begin van de jaren dertig nog beperkt blijft.

S. Jasinski, en van de meest prominente moderne architecten in België op het gebied van de appartementsbouw, ontwerpt in 1932 het gebouw met grote terrassen en een tuin tussen de Gabriëllestraat en de Anemoonstraat in Ukkel in opdracht van een aantal avant-gardistisch ingestelde particulieren. S. Jasinski is sterk beïnvloed door architecten als Le Corbusier, Perrault en Mallet-Stevens, die hij tijdens een stage in Parijs heeft ontmoet. Dit is een van de eerste appartementsgebouwen in Brussel waarbij de ideeën van de moderne beweging over vorm, materiaal, licht, lucht en ruimte goed tot uiting komen in een zeer verfijnd ontwerp. In latere, grootschaliger appartementsgebouwen die S. Jasinski voor en na de Tweede Wereldoorlog zou ontwerpen in opdracht van de verschillende projectontwikkelaars, is

Georges France, *Résidence Insula*, Vergote square, Sint-Lambrechts-Woluwe, 1939.

Het interieur van *Résidence Insula* is zeer zorgvuldig gedetailleerd.

eenzelfde verfijning niet meer terug te vinden en is het ontwerp meer gericht op een seriematige, efficiënte bouw.

In de daaropvolgende jaren wordt meer en meer gekozen voor hoogbouw, zoals bij de twee grote gebouwen met appartementen voor de gegoede burgerij *Résidence Albert* en *Résidence Leopold*, die na 1935 worden gebouwd aan weerszijden van de Luxemburgstraat aan de De Meeûssquare naar een ontwerp van R. Verwilghen en J.-J. Eggericx.

Ook Georges France neemt als lid van het CIAM de principes ten aanzien van hoogbouw ter harte in het ontwerp voor *Résidence Insula* aan het Vergoteplein. Bij dit gebouw is de invloed van Willem Marinus Dudok duidelijk herkenbaar. De keuze voor de lichtgele baksteen, het bijzondere metselverband en de geaccentueerde gevelbekroning lijken direct afgeleid van W.-M. Dudoks raadhuis in Hilversum. De heldere gevelopbouw met strak uitgesneden venster- en deuropeningen en de sterke horizontale geleiding door zowel de vensters als de doorlopende dorpels en lateien, op de benedenverdieping

Het Sterreplein in Elsene is een indrukwekkend ensemble van appartementsgebouwen die door de hoekbeëindiging met hoekrondes elkaars pendanten vormen. Antoine Courtens ontwerpt in 1928 het imposante art deco gebouw *Palais de la Folle Chanson*, dat met de stervormige bekroning de vorm van het plein lijkt te volgen. Een jaar later ontwerpt J. Vanderstraeten op de hoek van de Congolaan en de Ter Kamerenlaan een appartementsgebouw in traditionele baksteen met Beaux-Arts en art deco elementen. Jean-Florian Collin volgt in 1931 met het *Palais du Congo* op de hoek van de Congolaan en de Wedrennenlaan en in 1937 met *Résidence Ernestine* op de hoek Wedrennenlaan en Ernestineaan.

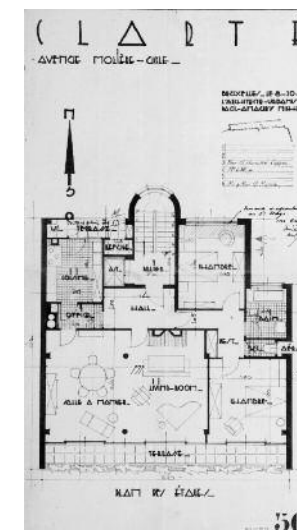
geaccentueerd door de geïntegreerde bloembakken, lijken eveneens hierop geïnspireerd.

Dat hoogbouw niet zonder meer wordt aanvaard blijkt wel uit verschillende artikelen van de hand van – en enkele interviews met – S. Jasinski, die halverwege de jaren dertig verschijnen in het tijdschrift *Bâtir*. Hierin komen zijn standpunten over hoogbouw en moderne appartementsgebouwen aan de orde. S. Jasinski vindt zich in deze artikelen op over de gemeentelijke verordeningen ten aanzien van de bouwhoogte. Volgens hem is het even onlogisch architecten te dwingen om binnen de bouwhoogte te blijven die aan het begin van de 20ste eeuw gangbaar was, als om hen te dwingen de constructiemethoden, decoratie en opsmuk uit die tijd toe te passen. De stedenbouw moet naar zijn mening wel worden aangepast aan appartementsgebouwen: bijvoorbeeld door een aantal gebouwen op een redelijke afstand van elkaar rondom een plein te plaatsen zodat het licht vrijelijk kan binnenvallen.

Licht, lucht en ruimte

Licht, lucht en ruimte nemen een essentiële plaats in binnen het gedachtegoed van de modernisten. Paradoxaal genoeg prijzen zij het wonen in appartementsgebouwen in de stad als heel natuurlijk. Hoog boven de stad kan het licht onbelemmerd binnenvallen en ver van 'les mauvaises odeurs, des accides, des bruits de la ville' is de lucht ook zuiverder, stelt S. Jasinski in een interview in *Bâtir* in 1937.

Om diezelfde reden wordt een terras als onmisbaar geacht. Deze associatie met licht, lucht en gezondheid komt ook duidelijk naar voren in de namen die verschillende appartementsgebouwen krijgen: *Belle-View*, *Résidence Sunshine*, enzovoorts. Ook *Clarté*, de naam van een van de meest functionalistische voorbeelden van een modernistisch appartementsgebouw in het Brussels gewest, refereert aan deze gedachte. In 1938 maakt de jonge architect Paul-Amaury Michel – op dat moment slechts 25 jaar oud! – het ontwerp voor dit gebouw aan de Molièrelaan. Sterk beïnvloed door de Franse moderne architecten, zoals Pierre Chareau naar wiens voorbeeld hij een jaar eerder ook zijn eigen woning *La Maison de Verre* had gebouwd, R. Mallet-Stevens en Le Corbusier, verwijst P.-A. Michel met de naam *Clarté* naar Le Corbusiers *Clarté* uit 1930 in Genève. In 'zijn' *Clarté* past P.-A. Michel een aantal elementen toe die centraal staan in het werk van

Paul-Amaury Michel, *Clarté*, Molièrelaan 292, Ukkel, 1938.

Plattegrond *Clarté*.

Le Corbusier (het betonskelet met kolommen, de vrije plattegrond, panoramische raampartijen en het materiaalgebruik: beton, staal en glas) en de ideeën van het CIAM over het wonen in een appartement waar licht en lucht onbeperkt binnen kan stromen.

In eerste instantie zijn het particulieren met een moderne smaak die als bouwheer optreden. Later richten ook projectontwikkelaars zich tot de modernisten die de moderne bouwtechnieken beheersen en vlot kunnen bouwen.

Snelle serieproductie

Jean-Florian Collin, architect en projectontwikkelaar

Als de eerste moeilijke jaren na de beurscrisis voorbij zijn storten meer en meer architecten en projectontwikkelaars zich op de bouw van appartementen. Zo ook de architect en projectontwikkelaar Jean-Florian Collin, die zich tijdens het interbellum ontpopt als de drijvende kracht achter de appartementsbouw met een meer modernistische inslag.

J.-F. Collin ontwerpt onder meer het *Palais du Congo* en *Résidence Ernestine* aan het Sterreplein in Elsene. Deze gebouwen zijn duidelijk te herkennen door de verticale raampartijen boven de ingang, geaccentueerd door verticale steunberen met metalen bekroning, hoekrotondes en verticale raampartijen. Voor de inrichting en afwerking van het interieur

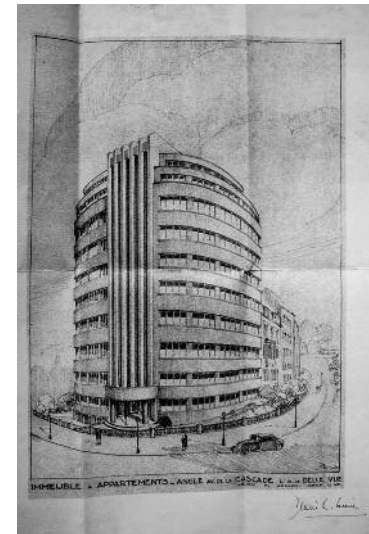
kiest hij veelal voor de art deco met ronde en geometrische vormen, gepolijst natuursteen en een afwerking met spiegels, chroom en houtfineer.

Etrimo

In 1935 start J.-F. Collin de ontwikkelingsmaatschappij *Etudes et Réalisations Immobilières* (*Etrimo*), die zowel voor als na de Tweede Wereldoorlog een van de grootste bouwheren op het gebied van de appartementsbouw in Brussel zal zijn. Na de oprichting van *Etrimo* doet J.-F. Collin ook een beroep op andere architecten. Hiervoor richt hij zich tot de modernisten zoals S. Jasinski die de snelle, moderne bouwtechnieken beheersen en vlot kunnen bouwen. Uit

een interview met S. Jasinski uit 1936 blijkt dat hij zeer veel waarde hecht aan snelle bouwmethoden. Hierin spreekt hij de hoop uit dat alles zodanig zal evolueren dat alle elementen zullen worden gestandaardiseerd waardoor een appartementsgebouw even seriematig als een auto kan worden geconstrueerd. S. Jasinski ontwerpt een aantal projecten voor en samen met J.-F. Collin. Samen zijn zij onder meer verantwoordelijk voor de meest opvallende gebouwen binnen het oeuvre van *Etrimo* zoals *Le Tonneau* en *Résidence Bellevue* langs de vijvers van Elsene. Hier zijn zowel de hand van J.-F. Collin zichtbaar met de verticale strookvensters en de kenmerkende steunberen (die het visitekaartje van een *Etrimo* appartementsgebouw zijn) als de hand van S. Jasinski met zijn ideeën over vorm, materiaal, licht en lucht duidelijk herkenbaar.

In de jaren tot de Tweede Wereldoorlog realiseert *Etrimo* in de buurten rondom de ULB in Elsene nog een groot aantal andere opvallende appartementsgebouwen, waarbij er veel aandacht is voor modern wooncomfort en nieuwe bouwtechnieken. Ook na de oorlog zal J.-F. Collin met zijn ontwikkelingsmaatschappij verspreid over heel het Brussels gewest nog vele appartementsgebouwen verwezenlijken.

Etrimo, Jean-Florian Collin en Stanislas Jasinski, *Le Tonneau*, Generaal de Gaullelaan 51, Elsene, 1935.

Etrimo, Jean-Florian Collin, *Résidence Ernestine*, Ernestinelaan 3, Elsene 1937.

Jean-Florian Collin, *Palais du Congo*, Congolaan 2, Elsene, 1931.

Overzicht van Etrimo gebouwen, 1938.

Een grote verscheidenheid

EEN STROOM VAN PUBLICITEIT

Tijdens het hele interbellum wordt alles in het werk gesteld om mogelijke toekomstige bewoners warm te maken voor het collectieve wonen. In de jaren twintig verschijnen een aantal artikelen en brochures waarvan de *Messages à la Nation* wel de belangrijkste is. Als in de jaren dertig de ergste crisisjaren voorbij zijn en de bouwactiviteit weer aantrekt worden er op zeer grote schaal appartementsgebouwen gerealiseerd voor alle lagen van de bevolking. Vanaf dat moment verschijnen er tientallen artikelen in vakbladen als *Bâtir*, *l'Emulation*, *Clarté* en *La Technique des Travaux*. Daarnaast verschijnt er een grote hoeveelheid brochures, kranten- en tijdschriftartikelen waarin het appartement wordt bejubeld.

Opvallend is dat de boodschap in de artikelen uit de jaren dertig nauwelijks verschilt van hetgeen er tien jaar eerder in de *Messages à la Nation* werd verkondigd. Hoofdpunten blijven de scheiding tussen het privé-woongedeelte en de publieke gangen, trappen en liften. Verder worden de moderne voorzieningen zoals goed sanitair, praktische keukens, centrale verwarming en de parlofoon keer op keer besproken. Hoewel de boodschap in de publicaties in twintig jaar tijd nauwelijks verandert en weinig vernieuwend lijkt, wordt het wonen in een appartement gedurende het hele interbellum gepresenteerd als een hele vernieuwende en moderne woonvorm.

EEN KRITISCHE NOOT

De publiciteitsgolf en de enorme hoeveelheid appartementsgebouwen die in de jaren dertig wordt gerealiseerd, roept ook weerstand op zoals blijkt uit het artikel *Tribulations d'un journaliste en quete d'un appartement* dat Julien Flament in 1936 in *L'Emulation* publiceert. Hierin drijft hij de spot met de wervende uithangborden die aan de gevels van de nieuwe gebouwen hangen waarin wordt gesproken over het vermeende elitaire gehalte van de toekomstige bewoners. '*Ici, le constructeur X va bâtir la résidence de l'élite*' hangt er aan het ene en '*S'il y a une élite parmi les acheteurs de l'appartement, c'est ici qu'elle s'installera*' meldt een ander. J. Flament vraagt zich af of er eigenlijk wel architecten bij de bouw zijn betrokken of dat het uitsluitend de zaak is van projectontwikkelaars en 'ingenieurs' waar hij met enig *dédain* over spreekt. Hij beklagt zich over de uniforme indeling van de appartementen: hal, lift, salon, eetkamer, slaapkamers, met als enige verschil de meidenkamers die soms deel uitmaken van het appartement en soms zijn gesitueerd op de topverdieping. Ten slotte zet hij grote vraagtekens bij het afwerkingniveau en het materiaalgebruik dat bij de soms haastig opgerichte gebouwen is toegepast.

Muller en Servais, Varkensmarkt, Brussel, 1935.

Gedurende de jaren twintig en dertig worden verspreid over het hele gewest op grote schaal appartementsgebouwen gerealiseerd, die ook vandaag de dag nog hele wijken domineren. Vanwege de grote variëteit is het niet mogelijk om te spreken over 'het interbellum appartementsgebouw'.

In eerste instantie zorgt de doelgroep voor een onderscheid. Zo varieert het van appartementsgebouwen die zijn voorzien van alle mogelijke luxe en comfort tot eenvoudige sociale woningen.

Bovendien hebben sommige gebouwen meerdere functies waarbij kantoren, winkels of zelfs een theater worden gecombineerd met appartementen. Met name binnen de vijfhoek staan veel van dergelijke gebouwen, zoals de *Halles America* aan de Diksmuidelaan naar een ontwerp van Fernand Petit en Jacques Obozinski uit 1921. Hierin wordt de woonfunctie gecombineerd met hallen die oorspronkelijk dienst deden als vruchtenmarkt. In het grote gebouw met bescheiden appartementen aan de Varkensmarkt naar een ontwerp van Muller en Servais uit 1934 bevinden zich winkels op de benedenverdieping. De architect André Darche combineert in 1928 in een gebouw aan de Louis Hymansstraat in Elsene zijn eigen woonhuis en architectenbureau met appartementen.

André Darche, Louis Hymansstraat 9, Elsene 1928. Dit gebouw kent een grote variëteit in vorm en materiaal. Het materiaalgebruik met de baksteen in verschillende baksteenverbanden zijn te herleiden tot de Amsterdamse School architectuur, terwijl de afwerking van het interieur meer trekken van de art deco vertoont en de geometrische vormen aansluiten bij het kubisme.

Joe Ramaekers, Molièrelaan 210, Elsene, 1928-1930.

De toegepaste stijlen lopen sterk uiteen. Variërend van de vroege Beaux-Arts appartementsgebouwen en de door de art deco en Amsterdamse school geïnspireerde realisaties enkele jaren later, tot de modernistische gebouwen die vooral aan het eind van het interbellum tot stand komen.

Zo zijn onder meer de imposante *Hallen der Voortbrengers* aan de Diksmuide-, Ieper- en Negenste Linielaan in Brussel naar een ontwerp van A. François uitgevoerd in de Beaux-Arts stijl. Het exotisme van de art deco komt bijvoorbeeld tot uiting in het in 1927 door Eugène Dhucque ontworpen appartementsgebouw met winkels aan de Antoine Dansaertstraat in Brussel met zijn decoratie in geëmailleerd aardewerk met afbeeldingen van bananen- en sinaasappelbomen. Het expressionisme van de Amsterdamse School vindt een vertegenwoordiger in het gebouw dat Joe Ramaekers in 1929 aan de Molièrelaan bouwt. De soberheid en het functionalisme van het

Résidence Solbosch, Brillat Savarinlaan 101, Elsene, 1937. Als een enorme in de stad gestrande oceanstomer ligt de door G. Leclercq en F. Roos ontworpen *Résidence Solbosch* in Elsene. De ronde vensters in het Frans aandoende mansardedak, dat stilistisch niet aansluit bij de art deco gevel, doen denken aan patrijspoorten.

modernisme komen duidelijk tot uiting in de gebouwen van S. Jasinski, zoals het hoogbouw appartementsgebouw aan de Louizalaan uit 1939.

Daarnaast bestaat er een grote verscheidenheid in de grootte en de plaats die gebouwen innemen in het stedelijk weefsel. Zo varieert het van gebouwen met drie of vier verdiepingen die binnen de bouwhoogte en de perceelgrootte van de belendende panden vallen tot hoogbouw met achttien verdiepingen. Er zijn gebouwen die vrijstaan en andere die de rooilijn volgen. Ook de perceelgrootte wisselt. Sommige appartementsgebouwen nemen dezelfde oppervlakte in als herenhuizen, andere zijn hele complexen. Een voorbeeld hiervan zijn complexen in een u-vorm die zo zijn opgezet dat ze rondom een plein zijn gesitueerd en daarmee zelf een stedenbouwkundige ingreep vormen in de stad, zoals het complex aan de Emile de Becolaan in Elsene.

Sommige gebouwen fungeren door hun ontwerp en ligging als een baken in de stad, terwijl andere lijken te verdwijnen in het stedelijk weefsel en pas op het tweede gezicht opvallen als appartementsgebouw.

'Appartementsbouwers'

Een groot aantal maatschappijen, projectontwikkelaars en architecten bewerkstelligen deze verscheidenheid aan gebouwen. Naast de SBI, vader en zoon Kaisin met hun *Société des Pavillons Français*, een aantal moderne architecten en Jean-Florian Collin met *Etrimo* zijn er nog vele anderen die zich toeleggen op de bouw van appartementen en als echte 'appartementsbouwers' kunnen worden bestempeld.

Zo ook vader en zoon Adrien en Yvan Blomme, die zowel samen als afzonderlijk hun sporen in de appartementsbouw verdienen. Adrien Blomme geniet zijn opleiding tot architect aan de avondopleiding van de Academie van Brussel. Hiernaast werkte hij als tekenaar bij Alexis Dumont, Antoine Pompe en Paul Hamesse. Qua stijl maakt hij

een hele ontwikkeling door en is zijn werk niet onder één noemer te vangen. Hij heeft een welgestelde clientèle, waarvan de brouwersfamilie Wielemans de belangrijkste is. Voor hen bouwt A. Blomme vanaf het eind jaren twintig niet alleen een woonhuis, maar ook de brouwerij en diverse andere gebouwen zoals de *Cinema Metropole* aan de Nieuwstraat.

In 1928 realiseert hij zijn eerste appartementsgebouw aan de Emile Duraylaan. Het ontwerp van dit gebouw is onmiskenbaar door het modernisme geïnspireerd, al heeft A. Blomme hier zeer veel elementen uit de art deco toegepast. Deze stijlcombinatie past hij ook toe in zijn ontwerp voor zijn kantoor met woonhuis en appartementen op de hoek van de Rooseveltlaan en de A. Depagelaan. De wijze waarop de ruimten zijn georganiseerd, maar ook in het materiaalgebruik zoals de gepleisterde gevel en het stalen fijn geprofileerde schrijnwerk verwijst sterk naar het modernisme. De omlijsting van de vensters, de bas-reliëfs, de boogvensters in de loggia en de afwerking van het interieur zijn veel meer door de art deco geïnspireerd. Deze combinatie van stijlen is

Charles De Wys, Overwinningsplantsoen, Sint-Gillis, 1934. In de jaren dertig storten verschillende ontwikkelingsmaatschappijen zich op de appartementsbouw, zo ook de *Comptoir National des Matériaux* die in 1934 de appartementen van het 'Overwinningsplantsoen' nog vóór het verkrijgen van de bouwvergunning vanaf papier probeert te verkopen.

Adrien Blomme, woonhuis, architectenbureau en appartementen, hoek Rooseveltlaan en de Depagelaan, Brussel, 1929.

zeer kenmerkend voor het werk van A. Blomme die het erg belangrijk vindt dat er een zekere continuïteit bestaat tussen traditie en innovaties van zijn tijd. In 1931 associeert hij zich met zijn zoon Yvan. Onder zijn invloed worden de ontwerpen meer functionalistisch van opzet, hetgeen zich uit in een soberder architectuur met veel oog voor de indeling van de ruimten waarin vooral licht en lucht veel aandacht krijgen. Samen ontwikkelen ze zich tot echte appartementsbouwers die een heel eigen type tot stand brengen, met als grote kenmerk de indeling in duplex- en zelfs triplex-appartementen. Zij ontwerpen in de jaren dertig nog verschillende appartementsgebouwen, onder meer twee gebouwen in de Bosstraat en de Tenbosstraat (beide uit 1936) in Elsene.

Charles De Wys maakt eveneens naam binnen de appartementsbouw. Voor de SBI ontwerpt hij in de jaren twintig verschillende gebouwen, onder meer aan de Munthofstraat en de Barrière in Sint-Gillis. Deze eerste verwezenlijkingen zijn geheel gestoeld op de Franse Beaux-Arts appartementsgebouwen uitgevoerd in baksteen met imitatie natuursteen, guirlandes, balustrades, reliëfs en mansardedaken. In de jaren dertig past hij de vormentaal van de art deco toe met geometrische belijning en getrapte vormen. Zoals in het ontwerp dat hij in 1934 maakt voor het *Overwinningsplantsoen* in Sint-Gillis.

Alphonse Malcorps is een voorbeeld van een architect die buiten de appartementsbouw relatief onbekend is. Hij realiseert in de jaren

dertig veel appartementsgebouwen, zoals het gebouw op de hoek van de Troonstraat en de Handelsstraat (1935). Karakteristiek voor zijn werk zijn de toepassing van donkere baksteen, de wijze waarop lateien en dorpels doorlopen, de gevelbeëindiging, detaillering van de balkons en balustrades met stalen banden en de toepassing van erkers en hoekkrotondes.

Jacques Saintenoy ontwerpt een zeer groot aantal appartementsgebouwen in Brussel en is daarmee van grote betekenis voor het aanzien van de stad. Zijn werk is duidelijk beïnvloed door het modernisme en de pakketbootstijl, waarbij hij veel oog heeft decoratieve aspecten. Zijn stijl is zeer eigen en herkenbaar. De combinatie van beton met baksteen en natuursteen, de duidelijke horizontale geleiding door

middel van langgerekte balkons en strookvensters, de afgeronde hoeken van de balkons, getand lijstwerk ter markering van toegangen of overgangen zijn zijn handelsmerk. Dat is bijvoorbeeld terug te vinden in zijn ontwerpen uit 1938 voor grote luxe appartementen op de hoek van de Louizalaan en de Dautzenbergstraat en in een gebouw met bescheiden huurappartementen voor de middenklasse aan de Simonisstraat in Elsene.

Jean Delhaye neemt een bijzondere plaats in binnen de groep van architecten die zich met de appartementsbouw bezighouden. J. Delhaye heeft zeer uitgesproken principes over de organisatie van appartementsgebouwen. J. Delhaye geniet zijn opleiding tussen 1929 en 1934 aan de Academie van Brussel. Hier is hij een van de laatste leerlingen van Victor Horta. Na zijn studie is hij tot 1946 werkzaam op het bureau van zijn leermeester. In *Résidence Basiliq* aan de Keizer Karellaan in Ganshoren (1937) heeft hij al zijn ideeën in praktijk gebracht. In het ontwerp zijn duidelijk art deco stijlkenmerken terug te vinden. Voorbeelden hiervan zijn de getrapte luifel, de lijsten rondom de traveeën, de materiaalkeuze voor de afwerking van het

Alphonse Malcorps, Troonstraat, Brussel, 1935.

Jean Delhaye, *Résidence Basiliq*, Keizer Karellaan 124, Ganshoren, 1937-1953.

Jacques Saintenoy, Louizalaan 244, Brussel.

voorportaal en het ontwerp van de lampen. De materiaalkeuze van de gevel, de wijze waarop de raamuitsnijdingen in de gevel zijn aangebracht en de fijne profilering van het schrijnwerk wijzen tegelijkertijd naar meer modernistische invloeden.

In het interieur en dan met name in de traphal en de bijzondere lift is de invloed van V. Horta duidelijk zichtbaar: het lijnenspel in granito en mozaïek op de vloer; het ontwerp van de lamp, de aandacht voor licht in de traphal en de verfijnde lijnvoering van de balustrades heeft J. Delhaye niet van een vreemde.

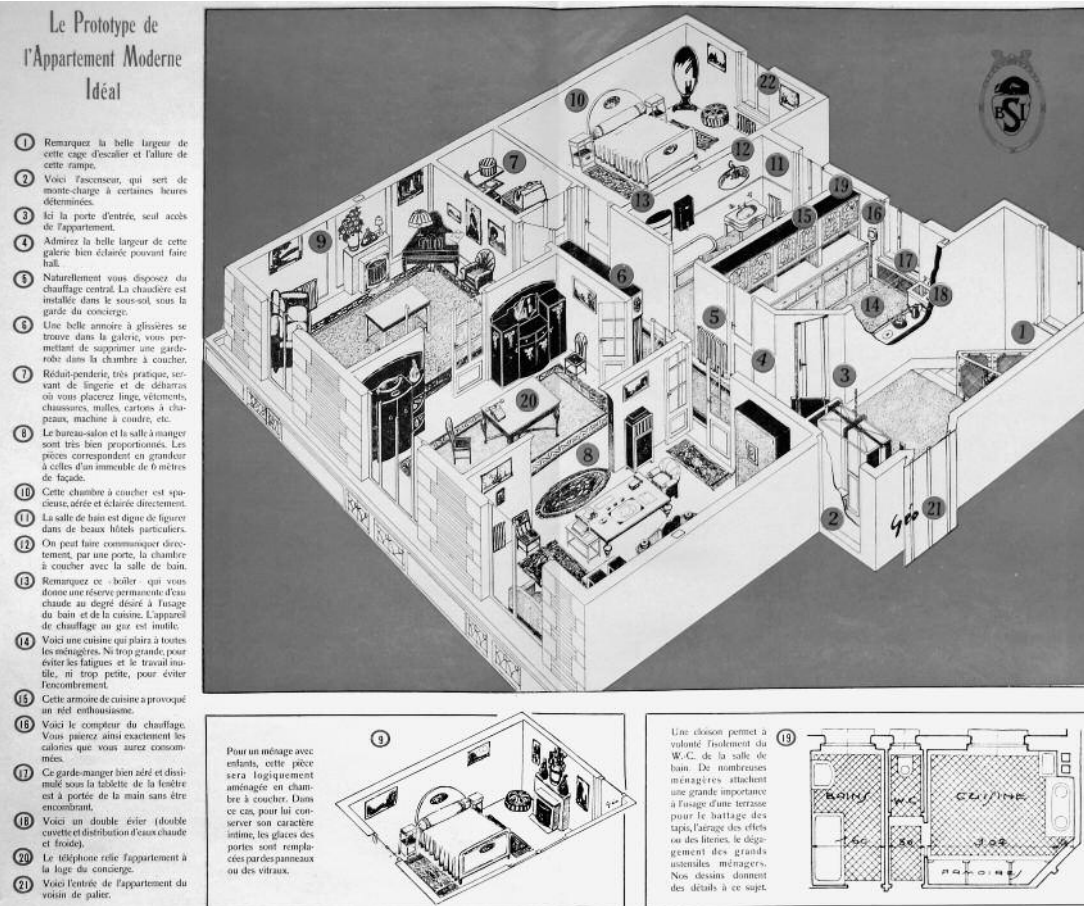
Het ideale appartement

Niet alleen de gevelbouw en de verschijning in het stadsbeeld, maar ook de indeling van de appartementen zelf en de aanwezige faciliteiten krijgen veel aandacht. Hierbij kan een onderscheid worden gemaakt naargelang de doelgroep waarvoor ze zijn ontworpen.

'Hôtel d'étage'

Gedurende het hele interbellum worden er zeer comfortabele en luxe appartementen gebouwd voor de gegoede burgerij. Een dergelijk appartement, of zoals Stanislas Jasinski het in 1936 noemt 'petit

Het ideale appartement volgens de SBI.

hôtel d'étage', is een afspiegeling van een herenhuis, met dien verstande dat alles op één verdieping is gesitueerd. De voordeur, hallen, liften en trappenhuizen reflecteren de status en goede smaak van de bewoners en zijn met veel zorg ontworpen en luxueus uitgevoerd. Bovendien zijn er gemeenschappelijke voorzieningen zoals wasruimtes en garages. Daarnaast hebben deze gebouwen een conciërge die voor het noodzakelijke onderhoud zorgt en verschillende diensten levert.

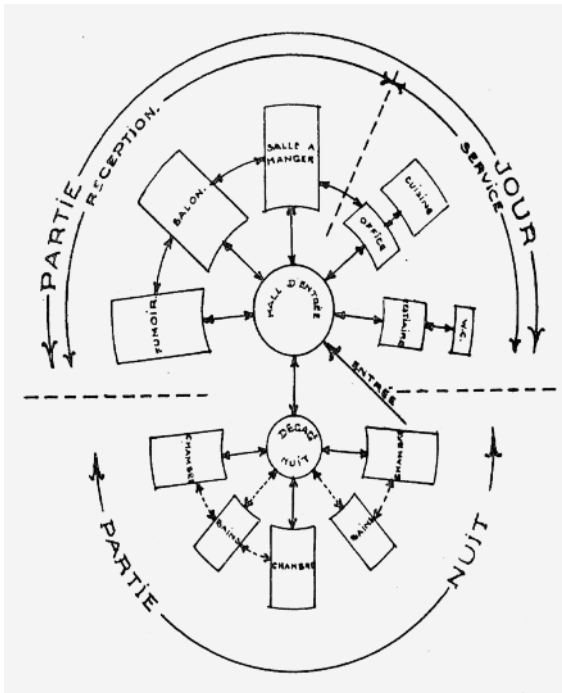
De appartementen zelf zijn zeer luxueus opgezet met verschillende ruimten met een duidelijke functie. Naast voor de hand liggende vertrekken zoals een keuken, een salon, een eetkamer en slaapkamers, zijn er vaak minder gebruikelijke ruimten voorzien zoals een afzonderlijke vestiaire, een linnenkamer, een boudoir voor de dames en een rooksalon voor de heren. En evenals in een herenhuis in die periode gebruikelijk was bestaat er een strikte scheiding tussen de dag- en nachtruimten. Ook de circulatie voor bewoners en personeel is duidelijk gescheiden. In sommige appartementsgebouwen is er in de inkomhal een lift voor de bewoners en een lift voor het personeel. In de meest luxueuze gebouwen betreedt het personeel het gebouw langs een aparte dienstingang en leiden een diensttrap en soms een dienstlift tot de appartementen. Op die manier is het personeel vrijwel onzichtbaar.

Bescheiden appartementen voor de middenklasse

In de jaren dertig verschijnen er op grote schaal gebouwen met appartementen voor de middenklasse. De hoofdlijnen blijven dezelfde als bij het luxe appartement: waarbij goed gescheiden dag en nachtvoorzieningen en de aanwezigheid van praktische voorzieningen belangrijk zijn. Vanzelfsprekend zijn de gebouwen bescheidener van opzet dan de luxe gebouwen en er is niet altijd een lift. In het merendeel van de gevallen zijn er geen voorzieningen voor inwonend personeel en is er geen conciërge aanwezig.

Eenvoudige sociale woningen

Waar bij de appartementen voor de gegoede burgerij en de middenklasse de nadruk ligt op comfort, ligt bij de sociale woningen de nadruk op eenvoud en hygiëne. Essentieel bij de indeling van het sociale appartement is de scheiding van de verschillende functies in

Schema van het ideale appartement volgens Jean Delhaye.

verschillende vertrekken: koken, wonen, slapen en sanitair. Hierbij wordt in de loop van het interbellum in toenemende mate gebruik gemaakt van voorzieningen die ook bij het 'burger-appartement' gebruikelijk zijn, zoals warm en koud stromend water, centrale verwarming, binnenuistelefoon en moderne keukens.

L'appartement d'aujourd'hui

Alle inzichten over het ideale appartement worden uitgebreid behandeld in het boek *L'appartement d'aujourd'hui* van J. Delhaye dat in 1946 verschijnt, maar dat hij waarschijnlijk al voor de Tweede Wereldoorlog schrijft. Dit boek wordt tot ver na de Tweede Wereldoorlog beschouwd als hét standaardwerk over de appartementsbouw. In *L'appartement*

d'aujourd'hui behandelt hij aan de hand van plannen en schema's zijn principes ten aanzien van de organisatie en het ontwerp van appartementen.

Hoofdpunten zijn ook hier de scheiding tussen het privé woongedeelte en de publieke gangen, trappen en liften. Verder worden de moderne voorzieningen zoals goed sanitair, praktische keukens, centrale verwarming, de parlofoon en vooral de conciërge genoemd. Ook de bijkomende voordelen van het wonen op één verdieping – niet te veel lopen, waardoor je (als) vrouw mooi zou blijven en waarmee volgens J. Delhaye de *'fatigue inutile'* kan worden voorkomen – worden belicht.

De stand en status staan hoog in het vaandel. Zo geeft J. Delhaye aanwijzingen voor het ontwerp van de gemeenschappelijke ingang en hal, die een weerslag moeten zijn van de goede smaak van de bewoners. De ingang moet bij voorkeur enkele treden hoger liggen dan het trottoir; anders zal het *'carrosable'* lijken wat alleen maar een *'sentiment de malaise'* zal geven, terwijl het doel toch is om aan vrienden en bekenden te tonen dat je *'luxueusement logé'* bent.

J. Delhaye's *Résidence Basilique* aan de Keizer Karellaan siert de voorpagina van zijn werk: *L'appartement d'aujourd'hui*.

Het appartementsgebouw is niet meer uit het hedendaagse stadsbeeld weg te denken. Deze manier van wonen kent echter een moeizame start. Op een enkele uitzondering na, worden er tot 1914 voornamelijk sociale appartementsgebouwen gebouwd. De eerste appartementsgebouwen, gebouwd vanaf 1870 voor de burgerij, worden niet positief ontvangen en kennen nauwelijks navolging. Na de Eerste Wereldoorlog is er een groot tekort aan woningen, materiaal en huispersoneel. Het wonen onder één dak biedt uitkomst. De Brusselaar associeert deze vorm van wonen echter nog met armoedige toestanden en ziet het als gezichtsverlies om 'slechts' in een appartement te wonen. Dit verandert als in het begin van de jaren twintig de luxe-gebouwen van de SBI en *Résidence Palace* worden gerealiseerd, die een elitair publiek aantrekken. Niet alleen het moderne comfort en de collectieve voorzieningen zijn aantrekkelijk, maar ook het economische voordeel dat het delen van de kosten met zich meebrengt. De wet van 1924 met betrekking tot het mede-eigendom waarin alle juridische aspecten van een dergelijk eigendom zijn vastgelegd draagt er eveneens aan bij dat het appartement een geliefde vorm van wonen wordt voor alle lagen van de bevolking. Vanaf dat moment richten een groot aantal projectontwikkelaars en architecten zich op de bouw van appartementsgebouwen.

In de jaren twintig zijn dit nog voornamelijk gebouwen voor de gegoede burgerij. In de jaren dertig, die beginnen met de zware crisisjaren, verrijzen er op grote schaal appartementsgebouwen die gericht zijn op een breder publiek. Zo worden er tussen beide wereldoorlogen bijzonder veel interessante appartementsgebouwen gerealiseerd, die qua omvang, comfort, stijl en plaats in het stedelijk weefsel sterk uiteenlopen. Deze variëren van luxe gebouwen, die zijn voorzien van alle comfort, tot eenvoudige appartementsgebouwen met sociale woningen, en van weelderige art deco realisaties tot bijzondere staaltjes van modernistische architectuur.

BIBLIOGRAFIE

BRAUMANN, Annick, e.a., *L'immeuble et la parcelle, le immeubles a appartements comme éléments constitutifs du tissu urbain. Le cas de Bruxelles. 1870-1980*, AAM, Brussel, 1982.

DELHAYE, Jean, *L'appartement d'aujourd'hui*, Brussel, 1946.

PUTTEMANS, Pierre en HERVÉ, Lucien, *Moderne Bouwkunst in België*, Brussel, 1975.

VANDENBREEDEN, Jos en VANLAETHEM, France, *Art Deco en Modernisme in België. Architectuur in het interbellum*, Tielt, 1996.

VAN DER WOUDE, Auke, *Het Nieuwe Bouwen Internationaal. CIAM Volkshuisvesting Stedebouw*, Delft, 1983.

VAN LOO, Anne (red.), *Repertorium van de architectuur in België van 1830 to heden*, Mercatorfonds, Antwerpen, 2003.

Architectuurgids voor Brussel 1920 - 1930, AAM, Brussel, 2001.

Art Deco Architectuur Brussel 1920 - 1930, AAM, Brussel, 1996.

Brussel, breken en bouwen. Architectuur en stadsverfraaiing 1780-1914, Brussel, 1979.

'Geschiedenis van hefwerktuigen, takels en de eerste liften', *Otis liften*, september 2002.

Messages à la Nation, Société Belge Immobilière, Brussel, 1924.

In dezelfde collectie

1. HET JUBELPARK, ZIJN GEBOUWEN EN MUSEA (NL - FR - ESP - GB)
2. HET KERKHOF AAN DE DIEWEG (NL - FR)
3. DE GROTE MARKT VAN BRUSSEL (NL - FR - ESP - GB)
4. DE BEGJINHOFWIJK (NL - FR)
5. DE HEIZEL (NL - FR - ESP - GB)
6. DE LOUIS BERTRANDLAAN EN HET JOSAPHATPARK (NL - FR)
7. DRIE VOORBEELDEN VAN PASSAGES UIT DE 19de EEUW (NL - FR - ESP - GB)
SINT-HUBERTUSGALERIJEN - BORTIERGALERIJ - NOORDDOORGANG
8. ANDERLECHT DE COLLEGALE - HET BEGJINHOF - HET ERASMUSHUIS (NL - FR)
9. DE ZAVEL DE WIJK EN DE KERK (NL - FR - ESP - GB)
10. DE VIJVERS VAN ELSENE EN OMGEVING (NL - FR)
11. DE SINT-KATELIJNEWIJK EN DE OUDE HAVENDOKKEN (NL - FR)
12. HET LEOPOLDSPARK ARCHITECTUUR EN NATUUR (NL - FR - ESP - GB)
13. DE SQUARESWIJK MARGARETA, AMBIBORIX, MARIA-LOUIZA EN GUTENBERG (NL - FR - ESP - GB)
14. DE ARMAND STEURSSQUARE TE ST-JOOST-TEN-NODE (NL - FR)
15. HET KONINGSPLEIN EN DE WARANDEWIJK (NL - FR - ESP - GB)
16. DE OBSERVATORIUMSWIJK IN UKKEL (NL - FR)
17. DE TERVURENLAAN (NL - FR)
18. HET WOLUWEDAL (NL - FR)
19. DE LOUIZALAAN (NL - FR)
20. DE CENTRALE LANEN (NL - FR)
21. SINT-GILLIS VAN DE HALLEPOORT TOT DE GEVANGENIS (NL - FR)
22. DE RINGLANEN VAN HET ROGIERPLEIN TOT DE HALLEPOORT (NL - FR)
23. DE SINT-BONIFATIUSWIJK (NL - FR)
24. DE ONZE-LIEVE-VROUW-TER-SNEEUWWIJK (NL - FR)
25. DE BRUSSELSE KANALEN (NL - FR)
26. DE MARKTPLAATSEN VAN DE VIJFHOEK (NL - FR)
27. GANGEN IN BRUSSEL (NL - FR)
28. UKKEL, HUIZEN EN VILLA'S (NL - FR)
29. DE EERSTE OMWALLING (NL - FR)
30. HET TER KAMERENBOS (NL - FR)
31. HET JUSTITIEPALEIS (NL - FR)
32. DE TER KAMERENABDIJ (NL - FR)
33. DE MOLIÉRELAAN EN DE BERKENDAALWIJK (NL - FR)
34. DE TUINWIJKEN LE LOGIS EN FLORÉAL (NL - FR)
35. BRUSSELSE BIOSCOPEN (NL - FR)
36. DE WOLSTRAAT EN HAAR HISTORISCHE GEBOUWEN (NL - FR)
37. HET KONINKLIJK DOMEIN VAN LAEKEN (NL - FR)
38. KERKHOFEN EN BEGRAAFPLAATSEN (NL - FR)
39. GESCHIEDENIS VAN DE BRUSSELSE SCHOLEN (NL - FR)
40. DE RINGLANEN VAN DE HALLEPOORT TOT HET ROGIERPLEIN (NL - FR)
41. DE ABDIJ VAN DIELEGEM (NL - FR)
42. HET VOORMALIGE COUDENBERGPALEIS (NL - FR)

Collectie Brussel, Stad van Kunst en Geschiedenis

De collectie **Brussel, Stad van Kunst en Geschiedenis** wordt uitgegeven om het culturele erfgoed van Brussel ruimere bekendheid te geven.

Boeken vol anekdotes, onuitgegeven documenten, oude afbeeldingen, historische overzichten met aandacht voor stedenbouw, architectuur en kunsten... een echte goudmijn voor de lezer en wandelaar die Brussel beter wil leren kennen.

Appartementsgebouwen uit het interbellum

Aanvankelijk kende het wonen in een appartementsgebouw in het Brussels Gewest een moeizame start. Het is pas na de Eerste Wereldoorlog, als antwoord op de woning- en materiaalschaarste, dat deze manier van wonen succes zal hebben bij de goeude burgerij. In de jaren 1920 worden er zeer luxueuze gebouwen opgetrokken. De Résidence Palace is hiervan het voorbeeld bij uitstek. Vanaf de jaren 1930 worden er op veel grotere schaal en voor een iets ruimer publiek appartementsgebouwen gerealiseerd.

Zo worden bijzonder veel interessante appartementsgebouwen verwezenlijkt die een grote variatie tonen wat betreft hun omvang, comfort, stijl en hun plaats in het stedelijk weefsel. De architectuur van sommige van deze gebouwen is echt geslaagd en ze maken dan ook, sinds kort, het voorwerp van beschermingsmaatregelen uit.

Emir KIR,
Staatssecretaris
voor Monumenten en Landschappen

